

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: заочна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Виконала студентка 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Інна ЛИСЮК

Керівник: **Людмила ЛЕВАНДОВСЬКА**,
кандидат історичних наук

Рецензент: **Віктор АДАМСЬКИЙ**
кандидат історичних наук, доцент

Хмельницький – 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1 Історіографія українсько-польських відносин.....	6
1.2 Образ України в польському історичному дискурсі на прикладі сучасних навчальних підручників	22
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН: ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	37
2.1 Українські шкільні підручники історії про українсько-польські відносини.....	37
2.2 Традиційні та сучасні прийоми вивчення історії українсько- польських відносин.....	45
2.3 Дискусійні методи вивчення контроверсійних питань українсько- польських відносин.....	50
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні польсько-українські міжнародні відносини зумовлені різними факторами. Найважливішими з них є історичні, політичні, соціологічні, етнічні та економічні умови. У сучасній політичній ситуації відносини між Україною та Польщею пов'язує низка факторів, зокрема таких як безпека, торговельно-економічне співробітництво, економічна міграція, транскордонне співробітництво. На сьогодні є особливо актуальними проблеми польсько-українських відносин у сучасних геополітичних реаліях, зокрема агресії Росії проти України. Важливою є роль Польщі в процесах євроінтеграції, зокрема в переговорному процесі між Україною та ЄС. Вельми важливим питанням є ставлення Польщі щодо Російсько-української війни. Також фактор безпеки в сучасних українсько-польських відносинах відіграє значну роль, але не відсуває економічну чи транскордонну співпрацю на другий план. На рівні міжнародного середовища безпекові угоди, покликані діяти як стримуючий фактор і вибудовувати баланс сил (це також свідчить про прискорення трансформації середовища безпеки). Для України союз із Великою Британією та Польщею є елементом ширшої стратегії побудови міжнародних зв'язків, незважаючи на усвідомлення того, що такі угоди не є альтернативою класичним військовим альянсам і тим більше системі колективної оборони.

Тому у сучасних геополітичних реаліях важливо сформувати толерантні відносини між українцями і поляками, зважаючи на складне історичне минуле двох народів. Для цього потрібно ще зі школи закласти основи національної та релігійної толерантності і терпимості.

Ступінь дослідженості проблеми

Об'єкт дослідження: українсько-польські відносини у змісті історичної освіти.

Предмет дослідження: дидактичні засади вивчення українсько-

польських відносин у шкільних курсах історії.

Мета дослідження: визначити дидактичні засади вивчення українсько-польських відносин у шкільних курсах історії.

Реалізація цієї мети зумовила постановку і вирішення таких взаємопов'язаних **завдань:**

1. Проаналізувати ступінь дослідженості історії українсько-польських відносин.
2. На основі аналізування польських джерел та публікацій вітчизняних науковців з'ясувати польський наратив щодо формування образу України.
3. Здійснити аналізування українських підручників історії на предмет відповідності їхнього змісту сучасним підходам вітчизняної історіографії до інтерпретації українсько-польських відносин на різних етапах історичного розвитку.
4. Визначити дидактичний зміст й теоретично обґрунтувати традиційні методики та сучасні технології вивчення контроверсійних питань історії українсько-польських відносин.

Методи наукового дослідження:

- *теоретичні:* аналіз та синтез наукових джерел з теми дослідження, порівняння, узагальнення, класифікація і систематизація теоретичних даних застосовані під час вивчення історичної та педагогічної літератури з метою визначення методичних засад вивчення українсько-польських відносин у шкільних курсах історії;

- *емпіричні* – анкетування, тестування, спостереження, бесіда, складання й аналіз творчих завдань, що використовуються для вивчення українсько-польських відносин у шкільних курсах історії.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні дидактичних засад вивчення українсько-польських відносин у шкільних курсах історії.

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було проведено

на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та у Хмельницькій загальноосвітній школі № 24.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (93 найменування). Основний зміст дипломної роботи викладено на 60 сторінках.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія українсько-польських відносин

Вважаємо за потрібне охарактеризувати здобутки української та польської історіографії тільки пострадянського періоду. Враховуючи політичну заангажованість праць періоду радянської окупації України та Польщі.

Українсько-польські відносини сьогодні є складною і суперечливою темою не тільки для істориків, але й для політиків. Наша спільна історія має багато конверсійних питань, навіть сьогодні не всі образи ще забуті. Важко об'єктивно і без емоцій описувати події далекого, і не дуже, минулого з історії українців і поляків. По особливому не простою є історія двох народів на пограниччі, де пліч-о-пліч проживали представники різних національностей і розмовляли різними мовами, сповідували різну релігію, дотримувалися різних звичаїв і традицій.

Сьогодні польський і український народ об'єдналися у боротьбі за демократію і свободу. Для деяких українців Польща стала другою домівкою. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Маровецький був першим іноземним лідером, який відвідав Україну після повномасштабного вторгнення Росії, а польський президент Анджей Дуда – єдиним хто здійснив найбільше візитів до Києва (загалом 6) за період Російсько-української війни. Колосальна підтримка Польщі у важкі часи для України, дозволила зміцнити двосторонні зв'язки між державами.

Українські і польські науковці сьогодні разом створили велетенський доробок із сторінок нашої спільної історії. Упродовж багатьох років на сторінках спеціальних видань, наукових збірників, наукових конференціях

і диспутах точаться гострі дискусії щодо історичного, політичного, економічного та інших аспектів українсько-польського співробітництва. Дослідники намагаються проаналізувати процеси останнього десятиріччя ХХ ст. та визначити перспективи українсько-польського співробітництва у ХХІ ст., про що свідчить проведення міжнародних наукових семінарів, симпозіумів, конференцій, круглих столів.

У пострадянській період українськими та польськими науковими центрами було організовано чималу кількість конференцій. Серед багатьох варто виділити такі: «Польща та Україна в новій Європі» (Варшава, 1992 р.), три конференції «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (Перемишль, 24-25 червня 1994 р., 14-15 листопада 1998 р, 11-13 квітня 2002 р.) [35, 36, 37], «Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, квітень 1999 р.) [57], «Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття» (Київ, 1999 р.) [54], «Роль Паризької «культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння» (Київ, 2000 р.) [55], «Майбутня перспектива українсько-польського співробітництва у ХХІ столітті» (Київ, 2001 р.) [27], «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (Тернопіль, 2002 р.) [50], «20 років українсько-польських відносин: випробування часом і спільна перспектива на майбутнє», (Київ, 2010 р.), «Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження чи продовження?» (Яремче, 2010) [58], «Сучасні проблеми та перспективи розвитку українсько-польських відносин» (Львів, 2011 р.) [23], «Українсько-польські відносини сьогодні: стан та перспективи» (Яремче, 2012) [27], «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (ХХ - поч. ХХІ століття) (Львів, 27 травня 2015 р.), «Польща-Україна: 100 років політичної думки» Острогоз, (11-12 жовтня 2018 р.), VI Міжнародна конференція «Польсько-український кордон – шанс чи бар'єр для розвитку?» (Люблін, 12-13 грудня 2022 р).

Також варто відзначити нещодавню зустріч польських і українських науковців, яку організували 19-20 жовтня 2023 р. Національний університет «Острозька академія» та Товариство «W Grosce o Dom Ojczysty» за підтримки Канцелярії Голови Ради Міністрів Республіка Польща. Міжнародна польсько-українська конференція під назвою «Солідарність народів», була присвячена Анні Валентинович і польсько-українським відносинам. Під час відкриття конференції настоятель храму, протоієрей, доктор педагогічних наук, професор Василь Жуковський зазначив: «Сьогодні історія України пишеться кров'ю. Приємно, що в нелегкий час російсько-української війни поляки як добрі сусіди, християни, друзі надзвичайно активно допомагають українцям».

Окрім цього, була налагоджена колективна наукова співпраця між провідними освітніми та науковими установами України та Польщі. Конструктивні передумови для налагодження спільної наукової діяльності з'явилися на початку 1990-х років. Наукові та університетські осередки Львова (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. Івана Франка), Івано-Франківська (Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника), Луцька (Волинський національний університет ім. Лесі Українки), Києва (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у першій половині 1990-х рр. зав'язали тісні контакти із польськими партнерськими інституціями. Установою, яка провела найбільше досліджень у сфері українсько-польських відносин був і залишається Південно-Східний Науковий Інститут (пол. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy) у м. Перемишль. Інституційне забезпечення польської культурної промоції в Україні у 2001–2005 рр., реалізовували спеціальні інститути як, наприклад, Центр міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» відповідальний за організацію Року Польщі в Україні у 2004–2005 рр. Інституційний чинник польсько-української взаємодії був зміцнений низкою спільних проектів, хоча «стійкішими»

залишалися дослідницькі ініціативи, спрямовані на вивчення соціокультурної історії, повсякдення, історіографії та ін. Разом з тим, ріст популярності у Польщі концепції «нової історичної політики» відобразився на активності польської культурної дипломатії проте не перервав інституційної тяглості у взаєминах. В Україні подібною інституцією є Центр дослідження українсько-польським відносин, який був створений на базі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

На базі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України працює Центр дослідження українсько-польських відносин працює від квітня 2007. У 2010-2012 рр. Центр виконував держбюджетну тему «Українсько-польські взаємини в контексті європейської історії: роль історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі», до виконання якої залучено було 9 науковців.

Співробітники Центру досліджували українсько-польські відносини в період відродження української і польської державності (1917–1923 рр.), проблеми соборності українських земель; місце і роль історії та істориків в житті українського і польського народів в XIX і XX століттях; українсько-польські наукові відносини 20-30 рр. XX ст., проблеми історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX ст.; українсько-польські військово-політичні відносини в роки Другої світової війни, іноземні формування в складі німецької армії 1939–1945 рр.; етносоціальну структуру депортованих українців з міст Надсяння, Холмщини, Лемківщини в 1944–1946 рр.; сучасну англomовну історіографію українсько-польських відносин; упорядкування бібліографії польсько-українських відносин (публікації 1991–2009 рр.).

Основні результати досліджень було опубліковано у книгах: колективній монографії «Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної

свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття» (за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги) Львів, 2011 [16]. У книзі, підготовленій вченими України і Польщі, представлені результати досліджень проблематики взаємодії історичної думки та науки із соціальною пам'яттю в період формування національної свідомості українців і поляків в ХІХ і ХХ століттях.

Далі варто детальніше охарактеризувати найважливіші праці на тематику польсько-українського спільного минулого. Найбільше збірників, монографій, матеріалів конференцій видали дві установи, а саме Центр досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і Південно-Східний Науковий Інститут (пол. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy) у м. Перемишль:

1) «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість». У збірнику аналізуються важливі проблеми міждержавних та міжнаціональних українсько-польських відносин; актуалізуються проблеми подолання історичних стереотипів і формування нової якості польсько-українського співробітництва на рівні держав і соціумів у контексті геополітичних змін кінця ХХ – початку ХХІ століть. Окремі матеріали присвячуються важливим датам історії та культури, хроніці наукового життя. Заснований 1993 Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича АН України (нині Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України) [56].

2) «Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі» – монографія під редакцією Івана Патера, упорядник Михайло Романюк, видана у Львові у 2020 році. Міжнаціональні відносини – один з головних індикаторів демократичності владних режимів, толерантності суспільства. У колективній монографії проаналізовано національні відносини на західноукраїнських землях доби визвольних змагань у першій половині ХХ ст., практику міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни, їх особливості розвитку в західних

областях України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Головну увагу дослідники зосередили на характеристиці українсько-польських, українсько-чеських, українсько-угорських, українсько-єврейських відносин. Водночас розкрито значення національного питання в діяльності політичних і громадських організацій, у політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх трансформаціях західних земель України в досліджуваний період [30].

3) «Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення» – ще одна монографія під редакцією Івана Патера, упорядники Олег Муравський, Михайло Романюк, опублікована у Львові в 2019 році. Схарактеризовано процес формування українсько-польського кордону у ХХ ст. крізь призму суспільно-політичних і військових процесів. Досліджено проблеми формування етнічної ідентичності (самоідентифікації) населення українсько-польського пограниччя. Проаналізовано значення кордону в щоденних практиках мешканців прилеглих територій, вплив соціокультурних, суспільно-політичних чинників на українсько-польські відносини. Вказано на особливості трансформації сприйняття кордону після відновлення української та польської державності. Доведено важливе значення культурної спадщини пограниччя у процесі кристалізації національної ідентичності, сучасних міждержавних відносин [37].

4) «Українсько-польські відносини. Новітня доба» – видання під редакцією Миколи Литвина, опубліковане у Львові в 2017 році. Комплексно проаналізовано українсько-польські міждержавні та міжнаціональні відносини у ХХ–ХХІ ст. Особливу увагу приділено дискусійним проблемам у контексті геополітичних змін у Центрально-Східній Європі після Першої та Другої світових воєн, розпаду соціалістичного табору. Розкрито механізми функціонування стереотипів про українців, Україну та поляків, Польщу. Узагальнено досвід реформ у Польщі для сучасного українського етнодержавотворення [60].

5) «Історія – ментальність – ідентичність (випуск 4): Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія за редакцією Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги, видана у Львові в 2011 році. Вченими України і Польщі представлено результати досліджень проблематики взаємодії історичної думки та науки із соціальною пам'яттю в період формування національної свідомості українців і поляків в ХІХ і ХХ ст.

У центрі уваги дослідників знаходяться найрізноманітніші аспекти впливу історичних знань на суспільну свідомість представників двох сусідніх народів у змінюваних суспільних обставинах націє- і державотворення за останні два століття [16].

б) «Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989)» – монографія Христини Чушак, видана у Львові в 2011 році. На матеріалах польського самвидаву 70–80-х рр. ХХ ст. дослідниця реконструює місце України та українців у політичній думці польської опозиції. порушені питання стосуються визнання польським суспільством кордону з Україною, утвердження значення незалежності України для Польщі та регіону, боротьби з негативними стереотипами українців у польському суспільстві, пошуку шляхів польсько-українського примирення, а також місця й ролі української меншини у майбутній незалежній польській державі.

Образ України, окреслений опозиціонерами, вплинув на політику Польської Республіки щодо України після 1989 року. В основу монографії лягло дисертаційне дослідження, яке отримало головну нагороду серед кандидатських робіт на Першому конкурсі ім. Єжи Ґедройця Посольства Республіки Польща в Україні [65].

7) «Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття» – монографія під авторством Оксани Рудої, опублікована у Львові в 2010 році. У монографії комплексно

досліджено особливості сприйняття та інтерпретації історії українського козацтва і козацько-польських відносин у працях польських учених кінця XIX – першої третини XX ст.

Охарактеризовано основні точки зору польських істориків на генезу та розвиток козащини, запровадження реєстру, козацькі виступи кінця XVI – початку XVII ст., козацьку революцію під проводом Богдана Хмельницького та її наслідки.

Висвітлено джерела міфологізації українського минулого у польській історіографії, формування історико-політичних міфів і стереотипів, які донині впливають на сприйняття українців польським суспільством.

Окреслено провідні тенденції розвитку тогочасної польської історіографії [45].

8) «Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби)» – спільне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і Канадського інституту українських студій. Упорядниками були О. Піх та О. Руда, опубліковано у Львові, 2009 році.

У виданні подано бібліографію з історії українсько-польських відносин, яку в 20–40-і рр. XX ст. упорядкував відомий український історик, бібліограф, археограф, педагог, суспільно-політичний діяч, професор Львівського та Варшавського університетів Мирон Кордуба (1876–1947).

Вказані матеріали є частиною великої рукописної картотеки вченого «Бібліографія історії України», яка знаходиться в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [2].

9) «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну» – монографія під авторством Любомира Хохули, видана у Львові в 2016 році.

Після двох Майданів України як ніколи потрібні надійні друзі й союзники – передусім поляки, які добре знають ціну свободи і є

вразливими на спокуси великодержавності.

Спільну мову зі своїми західними сусідами українці знайдуть лише в атмосфері взаєморозуміння. Для цього необхідне публічне переосмислення болісних сторінок новітньої історії Східної Європи – українсько-польської війни 1918–1919 років, українсько-польсько-російської війни 1920 року, кривавого протистояння на Холмщині, Волині та Галичині в роки Другої світової війни.

У монографії виявлено механізми побутування позитивних і негативних стереотипів про Україну та українців у Польщі (1991–2016), показано роль упереджень у непростих польсько-українських дискусіях щодо культурно-релігійного життя українців у Перемишлі, реконструкції та відкриття Цвинтаря Орлят у Львові, Волинської трагедії 1943 року [62].

Інституцією у Польщі, яка найактивніше займається дослідженнями українсько-польських відносин є Південно-східний науковий інститут (Południowo-Wschodni Instytut Naukowy). Знаходиться установа у м. Перемишль, де протягом століть проживали пліч-о-пліч українці та поляки.

З часу заснування наукові дослідження Інституту зосереджені на українознавстві: історії України, польсько-українських стосунках, питанні національних і релігійних меншин в обох країнах, а також множинних стосунках поляків з українцями та іншими народами Центральної і Східної Європи.

На початку 1990-х років існував великий попит на такі дослідження. Це був період інтенсивних політичних змін у Польщі та Східній Європі. Це був переломний період для історичної науки та інших суспільних наук, особливо в галузі широкого українознавства. До українських архівів та бібліотек науковці почали їздити без проблем. У Польщі виникла потреба в знаннях про найближчого сусіда, з яким підтримувалися тісні контакти від початку польської державності, а з середини XIV ст., більша чи менша частина українських земель, а також ті білоруської та литовської, входили

до складу Корони Королівства Польського, а потім спільного державного утворення – Речі Посполитої.

Теми досліджень, якими займається Інститут, стосуються переважно польсько-українських стосунків протягом століть, історії польсько-українського етнічного пограниччя, спільної культурної спадщини, а також минулого та сьогодення Греко-Католицької Церкви в Польщі та Римо-Католицької Церкви в Україні. Результати досліджень Інституту на сьогоднішній день включають низку польсько-українських науково-освітніх проектів, міжнародних конференцій і наукових семінарів, а також видання понад 80 монографій, колективних праць, збірників документів, бібліографій, мемуарів і наукових журналів. Наукова бібліотека Інституту (понад 12 тис. томів) спеціалізується на українознавчій літературі та є найбільшою в Польщі книгозбірнею публікацій в галузі історії і гуманітарних наук, виданих в Україні.

Доктор філософії Станіслав Степень – історик, директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі, провів численні дослідження українських (також французьких та німецьких) архівів. Автор понад 150 праць і наукових статей у галузі польсько-українських стосунків у широкому розумінні, а також упорядник 14 томів видань документів Поляки в Україні, п'яти томів студій колективних наукових праць під назвою «Польща-Україна 1000 років сусідства» та перший том видання документів про долю польського населення Волинського воєводства та Східної Галичини, окупованих радянською армією у 1939-1941 роках під назвою «Волинь за «перших советів. Доля польського населення та польська культурна спадщина. Збірник документів».

Упродовж десяти років Інститут видав 7 збірників «Польща – Україна. 1000 років сусідства» («Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa») під редакцією директора Інституту Станіслава Степеня [82 - 86]. Ще однією величезною фундаментальною працею установи є збірник «Поляки в Україні. Збірник документів» («Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów»). Починаючи із 1998

р. було видано 11 томів [78-81].

Окрім цього співробітники інституту опублікували досить велику кількість праць про поляків в Україні та про польсько-українські відносини. Зокрема потрібно виділити такі праці:

1) Праця Олександра Колянчука «Українські генерали в Польщі. Політемігранти 1920-1939 рр. Біографічний словник, Перемишль 2017 (1-е видання), 294 с.» (Aleksander Kolańczuk, Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny, Przemyśl 2017 (wyd. 1), 294 s.) [71]. Друге видання було під назвою «Українські політичні емігранти в науковому, культурному, громадському та економічному житті II Речі Посполитої, Перемишль 2019 (вид. 2), 294 с.» (Aleksander Kolańczuk, Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym Drugiej Rzeczypospolitej, Przemyśl 2019 (wyd. 2), 294 s.) [70].

Олександр Колянчук – відомий польський історик, українець, один з активних діячів української громади Польщі, віце-директор Південно-Східного інституту наукового в місті Перемишлі. Автор багатьох книг з українсько-польських взаємин. Провідна тема його наукових досліджень – доля української політичної, військової, наукової, творчої еміграції в Польщі 1920-х років.

Ці унікальні наукові видання для нас українців, в яких автор висвітлює долі українських політичних емігрантів, колишніх воїнів української армії, членів уряду УНР, літературних діячів та людей мистецтва в позитивному баченні і оцінці цього питання. В ньому вміщено 165 біографій українців, які внесли свій вклад в польську науку, культуру, економіку, політику, публічне життя, а також в оборону польської державності.

У виданні міститься інформація про багатьох відомих осіб, пов'язаних з Рівненщиною – Євген Маланюк, Олена Теліга, Галина Журба, Іван Огієнко, Марко Безручко та інші, а також про інших земляків – Івана

Липовецького, сотник армії УНР, підполковник в еміграції (народився у Рівному); Володимира Сальського, генерал-хорунжий (народився в Острозі); Святослава Захарчуку, полковник армії УНР (народився в м. Радивилові).

В кінці видання міститься об'ємна бібліографія, яка дасть можливість студентам, молодим дослідникам та науковцям-полемістам глибше вивчити раніше недосліджені факти, пов'язані з Українською революцією (1917-1921), українством у Польщі міжвоєнного періоду, масовими похованнями інтернованих бійців Армії УНР на теренах сучасної Польської держави.

2) «Українознавство на польсько-українському етнічному пограниччі. Десять років діяльності Південно-Східного Наукового Інституту в Перемишлі 1990 – 2000» – видання під авторством Губерта Левковича, Перемишль 2001 рік. (Hubert Lewkowicz, *Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym. Dziesięć lat działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990 – 2000*, Przemyśl 2001, 180 s.) Праця є своєрідною пам'ятною книгою, яка підсумовує десятилітній період діяльності Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі [77].

3) «Польське населення на Волині та в Східній Галичині під час окупації «першими» советами в 1939-1941 рр. Том II» — під такою назвою Південно-Східний Науковий Інститут у Перемишлі видав нову наукову працю за редакцією доктора Станіслава Стемпеня. Третє видання мало назву: «Волинь за «першими советами». Доля польського народу та польська культурна спадщина; збірник документів том III: 1939-1941 роки», загалом видано 3 томи. («Wołyń za «pierwszych sowietów». Losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego zbiór dokumentów t. III: lata 1939-1941» [91].

Це був науково-видавничий проект. Він виконувався під час збирання в українських архівах копій 200 документів про долю польського

населення після входження колишніх східних воєводств II Речі Посполитої до СРСР.

Хронологічний обсяг зібраних документів охоплював період від вступу Червоної армії на східні території Польщі (вересень 1939 р.) до початку німецько-радянської війни (червень 1941 р.). Особливу увагу було приділено передусім подіям на теренах колишнього Волинського воєводства, де радянська влада по-особливому почала нищити польськість, депортуючи людей у глиб СРСР та знищуючи польську культуру та мистецтво.

У майбутньому в рамках проекту планується також охопити три східні воєводства колишньої Речі Посполитої: Львівське, Станіславське та Тернопільське. Дослідження колишнього Волинського воєводства зі столицею в Луцьку стосовно згаданого періоду знаходяться лише на початковому етапі. Значно більше відомо про долю місцевого польського населення пізніше, тобто під час німецької окупації, коли відбувалося протистояння поляків з УПА.

Стосовно Волині та Східної Галичини документи були отримані шляхом проведення досліджень у таких українських архівах: 1) Державний обласний архів у м. Луцьку; 2) Державний обласний архів у м. Рівному; 3) Галузевий державний архів СБУ в м. Києві; 4) Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві.

Період окупації східних територій Республіки Польща з вересня 1939 року до нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року був часом репресій проти польського населення. Серед них були політики та військові, священики, поміщики, а також біженці від німецької окупації та прості цивільні особи. Під час чотирьох депортацій (10 лютого 1940 р.; 13-14 квітня 1940 р.; травень-липень 1940 р.; травень-червень 1941 р.) було заарештовано або вислано до Сибіру тисячі людей. У 1941 році НКВД знищило кілька тисяч в'язнів Волині та Галичини. Серед документів, отриманих з українських архівів, важливими є не лише судові справи

репресованих поляків, а й постанови, інструкції, вказівки та розпорядження центральних радянських органів щодо провадження з особами, віднесеними до категорії небезпечних для нового режиму, тобто колишніми польськими військовими, державними службовцями і поселенцями. У рамках завершеного проекту шляхом оприлюднення зібраних документів для широкої аудиторії було показано, що політика радянської влади була спрямована на знищення всіх слідів польськості на окупованих територіях шляхом знищення пам'яток польської культури на Волині, а також польського населення шляхом організації депортацій, які розпочалися в лютому 1940 року.

Головним результатом проекту стало видання другого тому збірника під назвою «Волинь за «перших советів». Доля польського населення та польська культурна спадщина. Збірник документів», Перемишль 2020 р. У 2019 році завдяки фінансуванню Фондації Lanckoroński вийшов перший том цього видання. Книга вийшла друком до 80-ї річниці депортації поляків, українців та євреїв з Волині в глиб СРСР [91].

Сьогодні Інститут працює над ще одним великим проектом пов'язаним із дослідженням представників польського народу, які проживали на українських землях. Метою проекту є: 1) шляхом дослідження в обласних архівах Східної України, збір приблизно 1000 сторінок документів, що стосуються як політики радянської влади щодо польської меншини, так і різних проявів активності поляків у радянській Україні в 1917-1991 роках; 2) оприлюднення зібраних документів для польських дослідників у бібліотеці Інституту; 3) відбір близько 500 документів, переклад їх з російської та української на польську мову, наукова підготовка та публікація друком у вигляді таких видань: «Поляки в Україні. Збірник документів, ч 1: 1917–1939 роки, т. 7 і 8», «Поляки в Україні. Збірник документів, ч 2: 1939–1945 роки, т. 1 і 2», «Поляки в Україні. Збірник документів, ч 3: 1945–1991 роки, т. 1 і 2». Всього 6 томів. Ця серія планується як відкрита, тобто в міру отримання фінансових

ресурсів співробітники Інституту хотіли б продовжити дослідження в українських архівах, і опублікувати зібрані документи в наступних томах того ж вихідного видання.

Таким чином, дослідники прагнуть відтворення на основі документів, зібраних в українських архівах, якомога повнішої картини життя польської громади радянської України в умовах тоталітаризму протягом ХХ століття.

Дотепер вийшло кілька публікацій, в яких аналізуються різні аспекти суспільного життя поляків у Радянській Україні (поза Збручем), але зазвичай вони стосуються міжвоєнного періоду або лише окремих сфер, як-от діяльність Польського національного комітету, сталінські репресії, депортації до Казахстану, проблеми релігійного життя, освіти, преси, театру. Вони зосереджені переважно на міжвоєнних роках. Проте немає праць, які б показували становище поляків у Наддніпрянській Україні під час Другої світової війни та після її закінчення. Стосовно Другої світової війни та перших повоєнних років основна увага польських дослідників зосереджена переважно на польсько-українських відносинах на колишніх Східних Кресах (вбивства на Волині та в Східній Галичині, переселення населення). Проте про польську громаду за Збручем відомо небагато. Період після Другої світової війни (1945-1991) також є малодослідженим (крім релігійного життя). Є також кілька політологічних праць, присвячених передусім польсько-українським відносинам. Лише Південно-Східний інститут зробив деякі спроби в цій галузі, видавши 6 томів документів під назвою: «Поляки в Україні. Збірник документів» (1917-1939) [78-81].

Найновішими працями Інституту є: «Польсько-український альянс 1920 року. Роздуми про минуле – думки про майбутнє». Колективна робота під редакцією Яна Матковського і Станіслава Степеня та Фондації Свободи і Демократії, Варшава 2020 р. («Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości»). Praca zbiorowa po redakcją Jana Matkowskiego i Stanisława Stępnia, Fundacja Wolność i Demokracja,

Warszawa, 2020) [88]. «30 років відносин між Польщею та незалежною Україною. Досвід і перспективи» – колективна робота під редакцією Станіслава Степня і Фондації Свободи та Демократії, Варшава 2021р. (30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą. Doświadczenia a perspektywy. Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Stępnia i Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa 2021 [69].

Найновішою публікацією Південно-Східного інституту у Перемишлі є колективна праця «Війна в Україні, Київ – Варшава: разом до перемоги...» («Wojna na Ukrainie, Kijów – Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy – refleksje – kalendarium»). Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022»). Видання вийшло під редакцією Станіслав Степеня [90].

У передмові до книги Станіслав Степень зазначив, що «польське суспільство усвідомлює, що це не лише війна українців. Це теж наша війна. В Україні досі живуть поляки, є пам'ятки польської культурної спадщини, польські цвинтарі та костели. Росіяни їх знищують. Ми також знаємо, що імперіалізм є ознакою російської ідентичності. Ми знаємо, що якби росіяни захопили Україну, вони б пішли далі. Тому польська держава з початку війни підтримує Україну, приймає українських біженців, намагається, щоб українські діти, які навчаються в Польщі, не забували, що вони українці. Поляки, які проживають в Україні, віддано виконують свій обов'язок перед батьківщиною, але багато поляків з Республіки Польща також виїжджають звідти. Вони воюють в українській армії, а також поруч з нею в інтернаціональних легіонах. Вони борються і боротимуться, бо переконані, що кожен народ має право на свободу і незалежність. Ми не завжди розуміли один одного з українцями і не завжди вміли поважати думку інших. Тепер історія, хоч і дуже трагічна, дає нам шанс. Але чи знадобилася ця війна, щоб поляки та українці зрозуміли, наскільки вони близькі як нації та як схоже розуміють національні та загальнолюдські цінності?». Книга присвячена пам'яті тих

поляків, які у 2022 році віддали життя, борючись із російським агресором за незалежність України [90, с. 4].

На основі великого масиву досліджень проведених українськими і польськими науковцями, використовується інформація для формування шкільних підручників.

1.2 Образ України в польському історичному дискурсі на прикладі сучасних навчальних підручників

Міжнародні відносини на європейському континенті останніми роками характеризуються наростанням негараздів, що значною мірою є результатом агресивної політики Російської Федерації. Реакція світових лідерів на цю ситуацію не завжди одностайна, а часом навіть обмежена.

18 травня 2022 року виповнилося 30 років з дня підписання Договору про добросусідство, дружні відносини та співпрацю між Польщею та Україною.

Поділяючи кількасот років історії, беручи до уваги культурну подібність і тривалі соціальні відносини, а також усвідомлюючи спільні взаємодоповнюючі інтереси перед лицем викликів безпеці в Центральній і Східній Європі, вже на початку 1990-х ніхто у Варшаві чи Києві не сумнівався в тому, що єдиним правильним шляхом для Польщі та України є стратегічне партнерство між двома країнами. Таким чином, Польща була першою країною у світі, яка визнала незалежність України, демонструючи солідарність з країною, яка тільки починала свій шлях до свободи та демократії.

Підписання Договору дало початок інтенсивному діалогу та співпраці в політичній, економічній, військовій, культурній, спортивній та багатьох інших сферах як на рівні парламенту, так і на рівні уряду та місцевого самоврядування. Інституціоналізовані механізми співпраці були розроблені в усіх сферах державної діяльності, як-от Консультативний

комітет президентів, Польсько-українська парламентська асамблея, низка міжурядових комісій і рад при профільних міністерствах, зокрема Міжурядова комісія з Економічного співробітництва, Міжурядова координаційна рада міжрегіонального співробітництва, Польсько-українська постійна конференція з питань європейської інтеграції, обмін досвідом вступу Польщі до ЄС, а також ряд неурядових форумів співпраці. Чемпіонат Європи з футболу Євро-2012 став символічним і вимірним результатом плідної двосторонньої співпраці, яка використовує спорт і культуру як зв'язок добросусідських відносин.

Підписання Договору започаткувало процес зміцнення міжлюдських зв'язків, створивши величезний потенціал для справжньої дружби між польським і українським народами. Його ефект особливо помітний сьогодні, коли поляки завзято кинулися допомагати своїм сусідам, які постраждали від російського агресора, запрошуючи їх до своїх домівок, доставляючи необхідні продукти, допомагаючи на прикордонних переходах, у центрах для біженців, підтримуючи та організовуючи численні благодійні акції. Уряд підтримує політику об'єднання обох суспільств не лише під час війни, створюючи системні рішення, які забезпечують безпечні умови для українських біженців, пропонуючи їм житло, харчування, соціальну допомогу, медичну допомогу, навчання дітей та студентів, легальне працевлаштування, але й системно, через такі заходи, як створення Ради молодіжних обмінів, фінансування стипендіальних програм, запровадження безвізового режиму та відкриття ринку праці для українців, що протягом кількох років призвело до встановлення прямих контактів між поляками та українцями у безпрецедентному масштабі.

Протягом останніх 30 років Польща залишається однією з країн, яка найбільше підтримує європейські та євроатлантичні прагнення України. Варшава підтримувала перспективу членства України в ЄС ще до брутального нападу Росії на Україну і, розуміючи загрозу зі Сходу,

підтримувала модернізацію української армії та тіснішу співпрацю Києва з НАТО. Як під час подій Помаранчевої революції 2004 року, так і під час Революції Гідності Польща активно підтримувала демократичні та проєвропейські прагнення українського суспільства, беручи участь у складному посередництві між владою та опозицією, а також гарантуючи гуманітарну підтримку

На сьогодні нагромаджено значний обсяг історичних джерел та історіографії з українсько-польських відносин, який дає змогу реконструювати події майже кожного населеного пункту й провідних осередків політичного життя українців і поляків. Ці студії доцільно продовжувати. Але нагромаджений матеріал уже сьогодні дає можливість створювати певні історіографічні синтети, засновані на виявленні та узагальненні сутнісних рис і характеристик указаних відносин. Синтезуючий погляд так чи інакше повинен відволікатися від другорядних, можливо й дуже важливих, із погляду окремої людини чи групи обставин, окреслюючи головне та суттєве. Ширший інтерпретативний погляд на події та явища має важливіше значення саме для сьогодення й майбутнього. У ХХ ст. обидва народи – український і польський – увійшли як поневолені й розділені тогочасними імперіями. Кращі представники української та польської інтелектуальної еліти впродовж ХІХ ст. сформували програми національного визволення та утворення самостійних держав.

Знання учнів про ближчих і дальших сусідів сучасної Польщі зосереджені насамперед на тих, хто живе за її західним кордоном, тоді як про тих, хто живе з півдня та сходу у них значно менші. Раніше Анджей Степнік зазначив: «Поляки більше знають про німців, англійців та американців, ніж про українців та Україну» [69, с. 105]. Більше того, однозначно видно, що польські діти та молодь симпатизують націям Західної Європи, а інформація, яку вони отримують на цю тему, містить багато спрощень і стереотипів. За останні роки вона була додатково

посилена неконтрольованими, а іноді навіть спрямованими з метою дезінформації, повідомленнями ЗМІ, включаючи сайти соціальних мереж [69, с. 173].

Щоб змінити цю ситуацію, у 1990-х роках була створена Польсько-українська двостороння комісія експертів з покращення змісту шкільних підручників з історії та географії. Її завданням є, серед іншого, оцінка підручників, виданих в обох країнах, і розробка рекомендацій для авторів історичних освітніх програм і матеріалів для викладання та вивчення історії. В останній (двадцять першій) на сьогодні стаціонарній зустрічі (Краків, 10–14 червня 2019 р.) з польської сторони були присутні: проф. д-р філософії Марек Корнат – голова, та д-р хаб. Марек Барвінський, проф., д-р філософії Гжегож Мотика, д-р Пьотр Кроль, д-р хаб. Кароль Санойца та секретар Міхал Садловський. З української сторони: проф. доктор філософії Станіслав Кульчицький – голова, та проф. доктор філософії Іван Патриляк, Наталія Бєскова, доктор філософії Ігор Гирич, д-р Ігор Щупак, д-р Єгор Врадій і Раїса Євтушенко як секретар [27].

Хоча підручники в сучасній польській школі вже не мають статусу обов'язкового навчального посібника, але вони ще є важливим орієнтиром для вчителів та учнів. З цієї причини особливу увагу слід приділити авторській та допоміжній розповіді, добору ілюстративного матеріалу та блоку вправ. Варто відзначити, що відтворення минулого, безсумнівно, важливе, але його цілі можуть бути різними. Особливо в контексті відносин між сусідами, опис історії взаємовідносин може слугувати для усунення або посилення упереджень. Польські дослідниці Барбара Вайгль і Беата Малішкевич зазначають, що для того, щоб викликати в учнів позитивне ставлення у рамках історичної освіти до сусідніх націй треба: 1) обмежити аналіз історії крізь призму боротьби за владу (політичної історії) на користь погляду на «людину з її різноманітними прагненнями, багатством особистості і величчю розуму»; 2) показувати дії інших у спосіб спрямований на розуміння поведінки людини; 3) представити

моменти історії сусідніх держав, які мають відношення до історії Польщі, а особливо представляють спільні цінності (наприклад, прагнення до незалежності); 4) звернути увагу на мирні, дружні часи існування націй, підкреслюючи «світлі» сторони спільної історії [76, с. 256].

До цих рекомендацій варто додати ще декілька: 1) повідомляти про дискусійні проблеми, щодо яких немає спільного знаменника в історіографіях окремих країн, розповідати про ці розбіжності; 2) представляти історичних героїв, які зробили свій внесок у спільну історію (в межах виховання крізь призму особистості); 3) уникнення мови та риторики в авторській оповіді, що може посилити упереджене ставлення [76, с. 310].

Після запровадження чергової реформи системи освіти у Польщі в 2017 році (яка відновила два типи освіти – початкову та середню), було піддано аналізу підручники для вивчення історії в початковій школі IV–VIII класів. Варто відзначити, що в Польщі у 4 класі до курсу основних предметів включаються епізодичні, інколи у формі оповідань, події минулого (персонажі та події, що мають велике значення для формування польської культурної ідентичності) [89, 286 с.]. Традиційний хронологічний курс історії від доісторичних подій і до XXI століття вивчається у 5–8 класах. Варто зауважити, що в наш час у Польщі немає обмежень щодо кількості шкільних підручників, також існує свобода їх розробки, однак для того, щоб вони були схвалені для використання, вони мають пройти відповідну процедуру перевірки під контролем Міністерства освіти і науки та відповідати документу, підготовленому органами влади під назвою основний навчальний план.

В базовій програмі для початкової школи від 14 лютого 2017 року тема Україна та українці з'являється двічі: 1) Річ Посполита та її сусіди в XVII ст., зокрема: причини, цілі і наслідки повстання Богдана Хмельницького в Україні; 2) Польща під німецькою та радянською окупацією: причини та масштаби польсько-українського конфлікту

(Волинська різанина) на Східних Кресах.

Аналізуючи виклад української тематики в підручниках історії для початкової школи, помічаємо, що все ще домінує політична історія, і насамперед опис воєнних дій – повстання Богдана Хмельницького, польсько-українські бої під час формування польських кордонів у 1918–1921 рр., діяльність українських націоналістів на східних землях, Друга польська республіка 1930-х років, Волинська різанина та операція «Вісла». Однак це не означає, що образ, який впливає з підручників, лише сприяє посиленню упереджень. Особливо, беручи до уваги зазначені раніше рекомендації, для нівелювання потенційних конфліктних ситуацій, які можуть виникнути, враховуючи наявність у Польщі від 24 лютого 2022 року кілька мільйонів біженців з України.

У підручнику Гданського видавництва для сьомого класу автор подає тему прикордонних бойових дій у південно-східна частина II Речі Посполитої (боротьба за Львів наприкінці 1918 р.), він узагальнив їх так: «У боях за Львів загинуло близько 200 орлят (така назва застосовується до молодих захисників польськості Львова). Поляки визнали полеглих героями, які віддали життя, захищаючи рідну землю. На їх честь було утворено кладовище захисників Львова. Однак для українців вони були ворогами, які хотіли відірвати частину їх батьківщини. Ця різниця в оцінках досі розділяє наші нації [93, с. 126].

У підручнику цього ж видавництва є опис Волинської різанини (так званий Волинський злочин), в якому автори розповіли про вбивства українцями поляків, закінчується словами: «У відповідь Армія Крайова знищила близько 10-12 тисяч українців. Серед загиблих були випадкові люди, а не тільки симпатички УПА. Армія Крайова хотіла тероризувати всіх українців, щоб вони боялися підтримувати націоналістів. Скажемо чітко: дії Армії Крайової були спровоковані злочинами УПА, але це також був злочин. Вона принесла ефект, протилежний запланованому – посилення підтримки УПА серед українців».

Обговорюючи обставини операції «Вісла», автори підручника Гданського видавництва писали, що «вона досі дискусійна: з одного боку, вона поклала край терору УПА, з іншого боку, це була етнічна чистка за принципом колективної відповідальності. У 2007 році її засудили у спільній заяві президенти Польщі та України» [93, с. 211].

Варто відзначити, що на сторінка підручників дуже мало постатей, які б представляли українську націю. В основному виступають два персонажі, тобто вже згадані Богдан Хмельницький та Степан Бандера, яких презентують насправді лише в негативному контексті. Навіть зауваження авторів підручника, що останній нині в Україні вважається національним героєм важко оцінити як однозначно корисне, оскільки воно може сприяти поглибленню розколу, адже визнання героєм людини, яку з польської точки зору сприймають як ворога, точно не викличе співчуття у читачів [93, с. 218].

Сильною стороною обговорюваних підручників є пояснювальний та оціночний наратив, прийнятий авторами, а також риторика, яку вони використовують. Проілюструємо нашу думку декількома прикладами.

Тема, присвячена повстанню Хмельницького, починається досить розлогим підрозділом, який пояснює читачеві специфіку назви України, політичні та економічні причини повстання: Назва «Україна» походить від слів «у края», тобто на краю (країни). У 1569 році Король Сигізмунд Август відібрав цю країну у Литви і передав її Короні. В Україну потім почали прибувати переселенці з Польщі, переважно шляхта. Вона сприяла удосконаленню методів землеробства, що зумовило економічний розвиток України. Ним користувалися переважно магнати. Вони були польського походження або русини (українці), які були полонізовані і прийняли католицизм. Їх називали «королями прикордоння», тому що вони часто вірили, що король править у Варшаві, а вони – на своїх землях. Вони навіть мали приватні армії, які інколи налічували кілька тисяч вояків. [...] На відміну від магнатів Українські селяни та значна частина шляхти

почувалися й залишалися русинами вірними православ'ю. Тому в Україні був національно-релігійний поділ на: 1) польських, католицьких панів (магнатів і частини шляхти), 2) українських, православних кріпаків (селяни) та частини шляхти [92, с. 23].

Далі в тексті автор вказав причини вибуху повстання, а саме вимоги української шляхти щодо політичного рівноправ'я з литовською шляхтою, визнання русинів третьою нацією Речі Посполитої (з правом власних канцелярій, військ, уставів і офіційної мови), присутність православних єпископів в сенаті, зменшення експлуатації українських селян польськими або полонізованими магнатами, і, нарешті, питання козацького реєстру. У підручнику для шостого класу вказано, що після заключення перемир'я в Андросіві, «хоча Річ Посполита втратила частину території, найбільше програли козаки та мешканці України», бо «козаки «були позбавлені привілеїв, а українське населення ще більше експлуатовалося» [92, с. 56].

Іншим прикладом наративу, гідного позитивної оцінки, є фрагменти, присвячені реаліям кінця XIX – початку XX ст. Автори описують зародження українського національного руху в XIX ст., як «новий виклик», що стоїть перед суспільством і владою Галицької автономії. У цій темі була вказана кількість представників української меншини (за переписом 1880 р. русини, що проживали в Східній Галичині, становили понад 43% населення провінції), прояви національного пробудження XIX ст. (інтерес до рідного фольклору, розвиток літератури українською мовою, політичні прагнення) та недовіра до цих прагнень з боку панівної польської влади [75, с. 135]. Обговорюючи польсько-український конфлікт 1918–1919 рр., вони також звернули увагу на «національну мозаїку» територій, що викликало необхідність її поділу за етнічною ознакою» [75, с. 148].

Автори також обговорювали тактику польських політиків (особливо пов'язаних з національно-демократичною партією) щодо обмеження політичних, економічних, соціальних і національних прав української меншини з метою її полонізації, і водночас звертали увагу на розвиток

української національної свідомості, що викликало опір асиміляційному процесу. Описується також створення легального правочентристського Українського національно-демократичного об'єднання у 1925 році (члени якого еволюціонували від ворожості до польської держави до компромісів і дій, спрямованих на створення автономної української області) і в 1929 р. ОУН, яка боролася за українську державу терористичними методами (згадуються жертви нападів, польські «акції відплати» та «прірва між поляками та українцями», що виникла внаслідок цих дій) [73, с. 87]. У дописі, серед іншого, говориться: «Українці прагнули утворення незалежної держави, а поляків вважали за окупантів. У свою чергу польська влада спочатку намагалася полонізувати українців. Наприклад, вона не погодилася на відкриття українського університету у Львові (він був створений таємно). Тоді влада намагалася переконати українців визнати Польщу своєю державою, але безуспішно. Хоча виникали українські політичні рухи, які шукали згоди з Польщею, але й зростала Організація українських націоналістів. [...] Її учасники вчиняли теракти щодо поляків. Реакцією польської влади на дії ОУН було: 1) повернення до примусової полонізації українців, 2) пацифікація українських сіл. [...] Наприклад, у 1930 р. Після хвилі підпалів польських маєтків в Україні міліція та військо нищили майно українських селян і били їх батогами. [...] Акції пацифікації не послабили терор ОУН, навпаки – викликали ненависть багатьох українців до Польської держави [73, 98].

Найбільше місця у підручниках займає питання Волинської різни. Обговорюючи його, автори вказували на причини антагонізму (політика терору ОУН та політика «затягування» польської влади щодо української меншини; розпалювання польсько-українських протиріч німцями під час Другої світової війни шляхом виділення більших харчових пайків українцям у Генеральному уряді; «легкість» вибору беззахисного супротивника), дії українців після початку війни (диверсії та атаки українських військ на відступаючі польські війська; формування за згодою

німців власних військових і поліцейських частин; створення Української Повстанської Армії під командуванням С. Бандери) та масові вбивства польського населення, здійснені з метою знищення неукраїнського населення в період з лютого 1943 р. Описуючи вбивства, автори вживали терміни винищення (як опис мети акції) і геноциду польського населення, нагадали вони «звірства над беззахисним населенням» учасників УПА та тяжкість вбивств «з сокирами, пилами та вилами» «всіх жителів польських сіл: чоловіків, жінок і дітей». Вони також зазначили, що «багато міст були буквально стерті з лиця землі». Приділено увагу також жертвам УПА серед українського населення (тих, хто переховував поляків або не бажав чинити вбивства). Крім того, були враховані оцінки кількості польських жертв (від 70 до 130 тисяч; бл. 60 тисяч поляків на Волині та бл.40 тис. у Східній Галичині, пояснюючи, що «через масовість злочину неможливо назвати точну кількість жертв», і зазначив виникнення польських «відплатних акцій», щоправда, непропорційних нападу з української сторони (кількість жертв з української сторони в посібнику WSiP не наводиться, у публікаціях GWO вона оцінювалася в 10-12 тисяч). Нарешті автори оцінили що «ці події кидають тінь на польсько-українські відносини на багато років» [73, с. 103]. Слід зазначити, що, з одного боку, автори не уникали презентації звірств (які можуть посилити вже існуючі антагонізми), з іншого боку вказали причини та надали оцінки описаним подіям.

Особливо цікаво читати серію підручників WSiP «Еуропа. Наша історія». Як ми зазначали, підручники створені в результаті роботи польсько-німецької команди і були видані – ідентичні за формою та змістом – в обох країнах. Їх зміст – ні тільки це плід рефлексії групи людей з різним культурним досвідом, але також демонструє чутливість і політкоректність, прийнятні для обох сторін. Щоб проілюструвати відмінності між представленим нарративом і раніше представленими матеріалами, ми звернемося до кількох вибраних прикладів.

Автори підручника писали: «У Речі Посполитій жили не тільки поляки і литовці, тут проживало також багато інших мовних груп. Дворянські політичні еліти визначилися називали себе поляками та литовцями, але багато представників шляхти були руського (тобто українського чи білоруського) походження, а також, наприклад, німецького походження. Шляхтич, який жив в Україні, називав себе русином, литовським шляхтичем, а під час поїздки за кордон він казав про себе: «Я, польський шляхтич» [72, с. 87].

В описі повстання Хмельницького автори приділили вдвічі більше місця причинам спалаху конфлікту в Україні, аніж самій події. Вони вказали що на межі XVI—XVII століть Україна стала територією, де багато людей (селяни-втікачі, бідна польська шляхта) шукали сприятливіших умов життя, що знатні власники маєтків почали обкладати українських селян податками у XVII ст, дедалі вищими були бенефіції та панщина, і що деякі кріпаки знаходили прихисток від цієї експлуатації серед козаків і причина невдоволення частини з них полягала у тому, що вони залишилися поза обліком. Автори також пояснили, що зростання невдоволення було спричинене колонізацією руських магнатів. В описі самого повстання Хмельницького, вказали на безпосередню причину його вибуху та факт захоплення ним площі «значної частини України» та участь у повстанні українських селян. Було подано такі дати: 1654 («Хмельницький визнав сюзеренітет царської держави») та 1667 р. («поділ України») [72, с.103].

Автори розпочали тему формування східних кордонів Польщі після 1918 року з презентації федеративної концепції держави Пілсудського та інкорпорованої концепції Романа Дмовського. Є фрагмент, який безпосередньо стосується України дуже короткий і звучить так: «У листопаді 1918 р. спалахнули польсько-українські бої за Львів. Протягом яких польським львів'янам, у тому числі школярам, вдавалося витіснити українські війська з міста. До літа 1919 року польська армія зайняла значну

частину західної України. Водночас поляки відбили у більшовиків Вільнюс. Незабаром польські війська зіткнулися з більшовицькою Червоною армією також у Білорусії та Україні».

Говорячи про польсько-більшовицьку війну, автори зазначали, що «навесні 1920 р., перед наближенням подальших боїв, Пілсудський уклав союз з українським національним урядом Симона Петлюри, який на той час перебував у Польщі. В обмін на польську військову допомогу українці відступили на користь Речі Посполитої з частини їх західних районів. У квітні 1920 р. польські та українські війська випередили наступ більшовиків і на початку травня зайняли Київ» [88, с. 204].

Тема стосунків з українською меншиною у Другій Речі Посполитій була включена до посібника WSiP у складі випуску «Національність і релігія», на тему «Куди прямувала II Річ Посполита?». Автори вказували на багатонаціональний і багатоконфесійний характер II Речі Посполитої, а також на рівність у праві, що впливала з положень конституції від 17 березня 1921 р. Проте вони додали: «Реальність часто відрізнялася від закону, особливо для українців і білорусів. Вони піддавалися державній асиміляційній політиці, яка нав'язувала сприйняти польську культуру та мову. Це викликало спротив і опір, особливо серед українців, які прагнули побудувати власну державу. Один із способів боротьби був терор проти представників польської адміністрації та уряду. Це спричинило рішучу відплату з боку польської влади» [73, с. 105].

У темі, присвяченій, серед іншого, боям за східні кордони II Речі Посполитої, текст проілюстровано фотографією, на якій зображено вступ польських військ до Києва у травні 1920 р.; Про це також згадував у своєму коментарі Влодзімеж Бородзей (у розділі під назвою «Точка зору»): «Найважливіша причина для всього конфлікту – боротьба за більшу частину території України – не вдалася через те, що ці землі потрапили під владу Росії» [73, с. 138]. Нарешті, в частині, що описує суспільство II Речі Посполитої, у частині «Видатні представники національних меншин у

Польщі», було представлено світлину греко-католицького архієпископа Львова і Галича Андрія Шептицького з коментарем, що то був український політик і що він «підтримував розвиток українського національного руху».

Огляд змісту підручників історичної освіти в середній школі дозволяє сформулювати декілька висновків. По-перше, тема України і українці з'являються на їхніх сторінках у спосіб, що виходить за рамки мінімуму основних вимог навчальної програми. По-друге, все ще домінує описовий наратив політичної історії та її військового виміру, що слід вважати несприятливим рішенням для побудови позитивних польсько-українських відносин. По-третє, позитивний наратив про Україну та українців присутній, хоч і незначною мірою. Однак автори підручників намагаються пояснити причини проблем у польсько-українських відносинах (хоча помітна домінація польської ретроспективи у сприйнятті минулого, а наративи не вільні від типово колоніальної риторики на кшталт: «Ми, добрі панове, дозволили їм сповідувати свою релігію»). По-четверте, польсько-українські відносини були представлені в широкому спектрі навчальних матеріалів: фотографій, малюнків, карт, тестів та завдань в навчальних блоках.

Видається, що серед проаналізованих серій видань підручники GWO (гданського видавництва) можна вважати найбільш зрозумілими та доступними для читання, які викладають питання, які нас цікавлять, автори яких в описані земель часто посилалися на сучасну назву Україна (тоді як в інших випадках йдеться, наприклад, про Поділля чи «територію Республіки Польща»). У свою чергу, посібники із серії «Європа. Наша історія» часто містять дуже обмежену фактичну інформацію (щоправда, не за змістом, що стосується українського питання). Однак вони мають широкий спектр додаткового матеріалу, також підготовленого у версії, яку можна назвати «сирі» (позбавлені авторських навіювань і залишають свободу, але також змушують учнів і вчителів бути активними).

Підсумовуючи, варто зазначити висновки, до яких після ознайомлення

з польськими підручниками для викладання та вивчення історії дійшли українські учасники згаданого 21-го засідання Польсько-української експертної комісії:

«Наголошуючи на високому рівні польських підручників, українська сторона вважає, що необхідно, щоб автори польських підручників звернули більше уваги на ряд важливих для України історичних проблем. Бажано, щоб польські підручники історії приділяли більше уваги Польсько-українській співпраці у сфері суспільно-культурного та політичного життя початку ХХ ст. Зокрема, про участь поляків у формуванні сучасної української нації: створення перших українських національних громадських організації та політичних партій. Цікаво було б підкреслити внесок українців у головні події ХІХ ст.(наприклад, повстання січня 1863 р.). У наративі про сталінський тоталітарний режим в СРСР варто звернути увагу на унікальність Голодомору в Україні, даючи його визначення. Описуючи хід бойових дій на Східному фронті під час Другої світової війни варто було б назвати хоча б найбільші військові дії на території України (наприклад, битва за Дніпро). На жаль, окремі підручники не містять інформації про таку важливу подію, як Чорнобильська катастрофа. Кілька підручників розповідаючи про події в Європі, закінчують розпадом Радянського Союзу. Не обговорюються події в Україні, Білорусі, та країнах Балтії, що відбулися за останні три десятиліття, що є суттєвим недоліком [27].

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН: ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

2.1 Українські шкільні підручники історії про українсько-польські відносини.

У даному розділі проведено аналіз сучасних шкільних підручників на предмет висвітлення у них історії відносин між українцями та поляками впродовж тривалого періоду від середньовіччя до початку XXI ст. Поставлено такі основні завдання: простежити зміни, які відбулися (або не відбулися) у сприйнятті найближчого сусіда та взаємин із ним, у порівнянні з попереднім поколінням українських підручників. Яким чином в них зображені поляки, польська держава та спільне минуле від часів середньовіччя до сьогодення. До уваги взято шкільні підручники для 5–11 класів, які отримали рекомендації до використання у загальноосвітніх школах.

Відзначено, що поляки і Польща на сторінках підручників з'являються в певні історичні періоди, зображення кожного з яких відзначено особливостями, зумовленими політичними, економічними, й суспільними чинниками: доба середньовіччя – династичні контакти й військові конфлікти польських королів і руських князів; XIV – перша половина XVII ст. – період Речі Посполитої від загарбання Польщею території Галицько-Волинського князівства і колишніх теренів Русі до Хмельниччини; кінець XVIII–XIX ст. – від Коліївщини до реставрації польської держави; період XX ст.; період початку XXI ст. Спільним для відображення усіх цих періодів, попри специфіку та унікальність, є наявність конфлікту. Історія Польщі та україно-польських взаємин актуалізується в підручниках майже виключно через конфронтацію між обома народами в політичній чи військовій площині, окрім нових

відносин.

Поляки та Польща починають з'являтися на сторінках українських підручників з доби середньовіччя – у період існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Вони зображені передусім як слов'яни, сусіди, у яких у цей період створюється держава. Взаємини з поляками трактуються з одного боку як ворожі – постійні конфлікти за прикордонні землі, зокрема Червенські міста, втручання польських королів (Болеслав I Хоробрий) у внутрішні конфлікти Русі. Але, окрім цього відзначаються й позитивні сторони відносин. Зафіксовано, що руські князі часто укладали династичні шлюби з представниками польських династій, налагоджувалися торгівельні зв'язки. В одному з підручників описано приклад мирного співіснування обох народів. У 1129 р. руські купці були пограбовані польськими воїнами, ті пожалілися київському князю Мстиславу, який, у свою чергу, написав про інцидент польському королю Болеславу. Той одразу відреагував, наказавши в повній мірі відшкодувати купцям втрачене і покарати нападників [46, с. 112]. Після монгольської навали розпочинається тривалий період бездержавності, внаслідок чого землі колишньої Русі потрапляють під контроль інших державних утворень – зокрема Польщі і Литви. У підручнику 2007 р. відзначено, що в період XIII–XVI ст. Україна стала місцем боротьби іноземних поневолювачів – монголів, поляків і литовців та українського народу [46, с. 184]. Отже, поняття «національно-визвольна боротьба» екстраполюється на середньовіччя, змінюючись, відповідно до сучасних уявлень. Під час відображення зазначеного періоду характерним є протиставлення політики двох «поневолювачів» – Польщі і Литви. Литва презентується в більшості підручників як «литовсько-руська держава» [46, с. 188]. Литовці позиціонувалися як визволителі від монгольського завоювання, що в мирний спосіб підпорядковували собі руські землі. Вони переймали звичаї, мову, віру Русі, яка перебувала, відносно литовців, на вищому цивілізаційному рівні. Литва ніколи не асимілювала Русь – ця теза

прослідковується у багатьох підручниках, які торкаються окресленої тематики [46, с. 189]. Водночас з литовцями землі Русі підпорядковують і поляки, політика яких виступає в підручниках різким контрастом із діями литовців. При оцінці поляків з'являються категорії «загарбник», «чужинець». Зауважено, що польська колонізація надмірно відрізнялася від литовської, оскільки поляки третирували місцевим законами та звичаями. Польща, на відміну від пацифістського просування литовських князів на українські землі і їх перепідпорядкування від юрисдикції Золотої Орди, «загарбує» Галичину, запроваджує тут католицьку віру, поневолює селян, заохочуючи німецьку колонізацію міст, витісняючи звідти руський елемент. У подальшому Польща просувається на українські землі, при цьому це просування характеризується в окремих підручниках термінами «насильницька колонізація», «приєднання», «іноземне панування». Основним негативним чинником стає при цьому конфесійний чинник – «чужа віра», «насадження католицизму та унії», «окатоличення» [66, с. 85-86]. Акцентувалася увага на тому, що з початком польського панування суттєво погіршилося соціальне становище українського населення. Міське населення потерпало від нерівноправних правил торгівлі, селяни піддавалися чим раз більшому закріпаченню. Як відзначено в одному з підручників, у містах на Українських землях, влада в яких перебувала в руках іноземців, загострюються національно-релігійні протиріччя. Єдиним винятком був Кам'янець-Подільський, де зберігався відносна рівність. Проте потрібно відзначити, що в більшості аналізованих підручників за період 2010–2019 рр. ці негативні зміни хоч і асоціювалися з переходом українських терен до Польського Королівства і політикою держави, у них не фіксується прямого ототожнення з етнічністю, з «поляками». Знаковою подією, яка стала фронтиром, що ознаменував початок польського (річпосполитського) періоду української історії стала Люблінська унія [66, с. 26]. У підручниках її оцінка є різною.

До несприятливих наслідків унії автори підручників відносять

ліквідацію залишків автономії земель колишньої Русі, посилення колонізації, а отже погіршення становища українців. В той же час цей акт посприяв об'єднанню великої частини етнічних українських земель в межах однієї держави, а також перенесення європейських традицій на український ґрунт. Власне позитивна характеристика наслідків цієї події уподібнюється до оцінки річпосполитського періоду в українській історії. Польща, як вважають багато авторів, стала мостом для європейських впливів. Саме в цей відрізок часу в Україну проникають і знаходять подальший розвиток ідеї гуманізму, реформації, передові на той час освітні й політичні ідеї, європейські традиції архітектури, містобудування, а також літератури, мистецтва та ін. [66, с. 29]. Подальшу розповідь про події спільної українсько-польської історії в підручниках продовжено картинами, які стосуються козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст., що стали відповіддю на утиски українського населення та обмеження прав козацтва. Апогеєм польсько-козацької конфронтації стала Хмельниччина – Національно-визвольна війна. У підручниках 1990-х рр., так само як і в новітніх виданнях, детально змальовано подієвий фон 1648–1657 рр., причини цих подій. Інколи натрапляємо на терміни та визначення, притаманні радянській історіографії – «назрівання», «рушійні сили», «всенародна боротьба» та ін. У підручнику 2016 р. також знаходимо визначення «історична необхідність війни», що була зумовлена полонізацією, національно-релігійним гнітом, презирством до української мови і культури [66, с. 97]. Козаки у баченні більшості авторів були своєрідним конгломератом із різних прошарків та етносів, які, однак, у більшості пов'язували себе з русинами та православ'ям .

Рудименти спостерігаємо й у визначенні характеру війни, яка включає етнічні конотації – «війна проти Польщі», «звільнення від польського панування» тощо. Схожа ж схема панує у великій кількості підручників при характеристиці подій другої половини XVIII ст., знаних як Коліївщина. Не мало сучасних термінів, концептів для характеристики

Коліївщини, властивих сучасним студіям, мають радянське коріння, але інші акценти. Наприклад, «возз'єднання» (не з російським народом, а з українським народом Лівобережної України задля відновлення єдиної Гетьманщини), «боротьба» (уже не класова, а за національне визволення) та ін. У визначенні причин Коліївщини, так само як і в радянській минувшині, продовжує домінувати формула «потрійного гніту» – національного, релігійного та соціально-економічного. Водночас актуальним залишається образ ворога, характеристика якого зміщується від класовості (як це було в радянські часи) до національності і конфесії, які заважають національному поступові українського народу. Основною ж стає думка про Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу, що почалась із череди козацьких повстань початку XVII ст. Коліївщина у великій кількості сучасних публікацій ототожнюється з Хмельниччиною. Кожна із цих події вважається «генетично-пов'язаною», як прояви «національно-визвольної боротьби українського народу». Наслідком цієї «другої Хмельниччини» мало стати відновлення Гетьманщини на Правобережжі, відновлення автономного устрою, елементи якого продовжували там жити аж до кінця XVII ст. Образ «визволеної землі» (від польської адміністрації, уніатських і католицьких інституцій) й «відновлення козацької адміністрації» стає наріжним в більшості матеріалів. Польська тематика зникає зі сторінок українських підручників до середини XIX ст. і знову актуалізується у зв'язку з подіями польських повстань 1830-х і 1860-х рр., «весни народів» у Галичині. Поляки в цих сюжетах постають в декількох образах – польських політичних діячів, великих землевласників (родини Потоцьких, Браніцьких), учасників повстанських рухів. Ці образи в більшості випадків деперсоніфіковані. Однак, період XIX ст. – період бездержавності у поляків, мабуть єдиний, коли в текстах підручників на передньому плані не стоїть держава – Польща. Втім, попри її відсутність як антагоністичної складової українсько-польських відносин, елемент конфронтації в

описанні моментів спільного минулого двох народів продовжує існувати. Йдеться, наприклад, про польські повстання, які мали на меті реставрацію державності. Обидві спроби у ХІХ ст. протистояти Російській імперії виявилися марними. Не останню роль у цьому, як вважають автори підручників, відіграло українське питання і особливості відносин між двома народами в той час. Поляки-повстанці – шляхтичі й землевласники нехтують інтересами українців – в більшості селян, яких планують залучити на свою сторону під гаслом «За нашу і вашу свободу». Але при цьому не визнають за українцями права на свою державу, включаючи українську етнічну територію до майбутньої польської держави [66, с. 156].

Буремні події 1848 р. – «весни народів» у контексті українсько-польських відносин представлено в підручниках як вияв конфронтації між представниками обох народів за право створення національних державних структур на території Галичини. І українці і поляки, вважали цю землю своєю і не бажали поступатися. Як зауважено в одному з підручників, польські і українські ідеї були багато в чому схожі, однак польська сторона відмовлялася визнавати за українцями права на самобутність. Інший автор зазначає, що поляки вважали українців штучною нацією, тому не враховували їхніх інтересів. На сторінках підручників можна зустріти протилежні висновки щодо змісту польського і українського рухів. За однією з версій, австрійський уряд обов'язково захищав інтереси поляків. Згідно з іншою – австрійці використовували український рух щоб послабити польський. Незважаючи на це, існує і об'єднуюча позиція, згідно з якою австрійська влада маніпулювала українськими та польськими інтересами, зіштовхуючи їх задля втримання стабільності імперії. Окрім цього зазначено, що українці і поляки протистояли між собою за землю і вплив у краї замість того щоб, разом боротися проти імперії. Складається враження, що польська тема в підручниках актуалізується під час характеристики взаємних конфліктів. Прикладом цьому є тема

конфронтації в Галичині на початку ХХ ст., та зв'язані з цими подіями вбивства намісника Галичини – поляка Анджея Потоцького та українського студента Коцика. Наголошено на тому, що замах на високопосадовця був використаний польськими шовіністичними товариствами задля наступу на українство і фальсифікації виборів до місцевого сейму [31, с. 163]. Негативний образ поляків як противників і антагоністів українства в Галичині наголошується авторами в тексті про Першу світову війну. Поляки, користуючись тимчасовою російською окупацією краю, допомогли закриттю українських шкіл, а після повернення австрійців звинуватили українців у зраді інтересів імперії [31, с. 42]. З розпадом Австро-Угорської монархії і початком революційних подій українсько-польські відносини знову загострюються. Причиною цьому знову стала територія Галичини і Львів, де обидва народи прагнули створити свою державу. У підручниках зазначається про більшу згуртованість поляків у справі боротьби за територію. Відмічено, що поляки Львова вороже ставилися до ідеї української держави, тому що були віддані ідеї Великої Польщі [31, с. 68]. У той час, коли українці заволоділи Львовом у листопаді 1918 р. і вважали це перемогою, поляки трактували листопадові події початком боротьби за свою державу. Подальші події характеризуються як польська агресія проти ЗУНР, українсько-польська війна. В деяких виданнях наголошено не трагедії війни для обох народів, які протягом віків жили сусідами й вважали цю землю своєю батьківщиною [31, с. 97].

Авторські колективи підручників визнають операцію «Вісла» етнічною чисткою та злочином проти людяності. Головним фігурантом цього злочину названо «польську комуністичну владу», «польську сторону», хоча й вказується, що активними учасниками здійснення депортацій виступали поляки – члени терористичних угруповань, які знущалися й деморалізували українців [31, с. 101]. Ці події, як вказано в одному з підручників, справили гнітюче відчуття кривди й особистої

трагедії у свідомості переселенців та їх нащадків. Загалом події Другої світової війни та етнічних депортацій післявоєнного періоду залишили глибокий слід в історичній пам'яті обох народів. Проте їх трактування й донині є різним в обох сторін. Українці вважають їх причиною політику Другої Речі Посполитої, поляки ж, наголошує один із авторів, діяльність організацій ОУН і УПА [31, с. 218].

В загальному ж картина українсько-польських взаємин у вітчизняних підручниках постає у вигляді плеяди перманентних конфліктів, які змінюють один одного протягом історичного минулого від змагання за Червенські міста у середньовіччі до операції «Вісла» у ХХ ст. Власне сюжети про конфлікти зображуються як єдина альтернатива взаємин обох народів, цілком витісняючи інші їх сторони. Тому в читача створюється враження засадничої ворожості поляків і, Польської держави зокрема, до українства й відсутності іншої альтернативи подібного стану речей.

Узагальнюючи, можна сказати, що становище загалом хоч і не дуже втішне, але й не безнадійне. Обидва агресивні стереотипи в сприйнятті Польщі й поляків мають прозору канву, обумовлюючись тягарем застарілих історіографічних і світоглядних штампів; тоді як в очах молодшої – більш незалежної, та й освіченішої – генерації дні цих штампів таки пороховані. З іншого боку, тяжіння до «героїчної історії» – це певна данина часові від суспільства, яке ще не встигло поховати привиди минулого. Зміна поколінь, слід вважати, і тут поставить інакші пріоритети перед істориками, і це рано чи пізно перейде на сторінки шкільних підручників.

На завершення варто зазначити, що у сучасних шкільних підручниках взагалі не висвітлюються відносини України та Польщі у пострадянський період. Не зважаючи на те, що Польща є одним із найближчих сусідів. Але у найближчому майбутньому ситуація неодмінно зміниться. Причиною для цих змін є повномасштабне Російське вторгнення 24 лютого 2022 р. Польща стала рятівним колом для українців і забезпечила могутню

підтримку України у загарбницькій війні, яку розв'язала Російська Федерація. Незважаючи на деякі протиріччя, що зберігаються і сьогодні польська політична еліта продовжує свій непохитний курс підтримки України.

2.2 Традиційні та сучасні прийоми вивчення історії українсько-польських відносин.

Класична методика викладання історії є основою шкільного вивчення предмета. Вона використовується протягом століть і не втрачає ефективності. У традиційну методику входять:

1) Словесний спосіб – бесіди, лекції, дискусії та інші форми усного спілкування вчителя та учнів.

2) Друковано-словесний спосіб – вивчення письмового джерела та його усне обговорення, наприклад, читання параграфу підручника, історичного документа з подальшим розбором-дискусією.

3) Наочний метод – аналіз історичних карт, таблиць, схем, малюнків, використання класної дошки, екранних посібників. Цей метод часто поєднується зі словесним. Учні знайомляться з наочним матеріалом, а потім аналізують його під час бесіди, диспуту, дискусії тощо.

4) Практичний метод – різні події з навчальними предметами. Для уроків історії це найчастіше передбачає виготовлення моделей та макетів, заповнення контурних карт, креслення схем, складання таблиць і т.д. [22, с. 38].

Які сучасні прийоми викладання історії можна застосовувати у школі?

Щоб зацікавити учнів предметом та зробити заняття різноплановішими та динамічнішими, можна використовувати у роботі нетрадиційні педагогічні методики, наприклад:

1) Читати історичні тексти по ролях. Такий підхід дозволяє залучити учнів до активного вивчення джерела, зацікавити їх змістом документа.

Рольове читання сприймається учнями як гра, створює у класі неформальну атмосферу. Завдяки цьому навчальний процес включаються навіть діти, які не схильні до активних виступів на уроках. Метод найкраще підходить для актуалізації знань. Але щоб він був ефективним, необхідно правильно вибрати текст для читання – це має бути джерело із внутрішньою драматургією.

2) Розшифровувати письмові джерела особистого походження. Для цього підходять тексти та документи, пов'язані між собою, наприклад, записники, щоденники, листи (листування), зошити з рецептами. Учні можуть знаходити такі документи самі: у своїх сім'ях, у знайомих, у шкільному музеї чи бібліотеці. Розшифрування таких джерел часто перетворюється на цікавий історичний проект. Наприклад, можна створити архів із сімейними листами чи вітальними картками або скласти родове дерево. Враховуючи, що на нашій території і до сьогодні живуть нащадки польських родин, можна інколи знайти і своє польське коріння.

3) Просити учнів проілюструвати історичні події, документи. Це можуть бути і малюнки, і колажі, і презентації, і відеоролики з картинами та фотографіями, знайденими в інтернеті – нехай діти виявляють фантазію, розвивають свої творчі та технічні навички. Можна разом із учнями зняти анімаційний фільм (мультфільм) – для цього сьогодні достатньо використовувати звичайний смартфон та безкоштовну програму (наприклад, Stop Motion Studio). У такий спосіб можна оживити будь-який історичний документ від фрагмента літопису до особистого листування прабабусь або архів із сімейними фотографіями, зняти мультфільм за історичним твором.

4) Робити лінії часу. У школярів лише формується абстрактне мислення. Тому їм буде набагато простіше запам'ятовувати дати та орієнтуватися у часових відрізках, якщо саме поняття часу буде візуалізоване. Можна створити лінію часу, наприклад, із малярного скотчу або кольорового паперу, або просто намалювати його на дошці крейдою.

Наносячи на лінію різні події з теми, які вивчається, це допоможете дітям співвідносити їх між собою. У такий спосіб також легше вивчати події спільної історії двох або декількох країн.

5) Розробити аудіогід. Ще одним творчим продуктом, який можна створити разом із учнями, є аудіогід. Це може бути віртуальна екскурсія історичними пам'ятками міста, які пов'язанні із Польською присутністю на теренах України. Можна відвідати старовинні костели, пам'ятники, палаци чи замки. Для створення аудіогіду можна використовувати безкоштовні програми, наприклад *izi.travel*. Вони дозволяють не лише розробляти віртуальні екскурсії, а й публікувати їх в інтернеті. Діти віднесуться до проекту особливо серйозно та відповідально, якщо знатимуть, що результати їхньої праці будуть корисні людям з різних міст та країн світу, зокрема Польської держави [26, с. 55-62].

Усі перелічені методи і прийоми вивчення історії у школі можна використовувати також для вивчення українсько-польських відносин у шкільному курсі історії. Але на сьогодні для нас є головним чинник неупередженості при висвітленні подій спільного минулого.

Огляд неупереджених способів представлення Польщі та поляків можна розпочати зі способів представлення спільного минулого обох народів. Такі приклади можна знайти, у згадках про загальне їх походження. Для цього можна звернутися до змісту легенди про Леха, Чеха і Руса. Яка серед іншого, зазначає:

«Давним-давно в далекій країні жили три князі – брати Лех і Чех і Рус. Вони були щасливі, вони правили мудро, але земля, яку вони населяли, не могла годувати зростаюче населення. [...]. Чех і Лех не залишилися з Русом. Перший рушив на захід, а другий – на північ. Там, де вони оселилися, створювалися нові держави – Чеська та Польська, які взяли свої назви від їх імен. Наші сусіди на заході – чехи, а на півночі – білоруси і поляки, яких колись називали ляхами».

Подібний зміст можна знайти ще в одному варіанті легенди, де однак,

не вказуються назви інших країн, а сама історія обмежується інформацією про те, що «Русь рушила на схід». Далі зазначалося, що «поляки, чехи і русини (русини – це сучасні українці) походять від одного народу. Цей народ – слов'яни. Вони прийшли з глибин Азії. З V століття нашої ери вони осіли у Східній і Центральній Європі». Опис є посиланням на це Великого князівства Литовського щодо періоду до укладення унії з державою польською мовою, в якій, описуючи Велике князівство, зазначалося, що «у ньому жило русинів у чотири рази більше, ніж литовців», і вони, на відміну від литовців, були слов'янами (як і поляки), сповідували християнство (хоча під. форма православ'я) і знали писемність з X ст. Тут також йдеться про Люблінську унію, опис пам'ятних місць присвячених їй. Тут можна повідомити, що у 1869 р. на 300-річчя унії у Львові насипано курган, який (сьогодні, коли Львів знаходиться на території України), називають Високим Замком, але проживаючі тут поляки все ще вживають назву: «курган Люблінської унії» [37, с. 219-222].

Досить цікаво – з посиланням на спільне минуле, хоча це й розуміється як вид «Польської толерантності до зверхності» фігурують в одному з польських підручників обставини захоплення Польщею Галицької Русі. Наводимо нижче приклад:

«За східним кордоном Польщі лежала Галицька Русь (західна частина сучасної Україна). Місцевий князь у заповіті залишив свою державу Казимиру. Коли він помер, отруєний шляхтичами, король переїхав до Галицької Русі (1340). За цю країну з Польщею змагалися татари, угорці та литовці. Тому король протягом 26 років організовував військові походи на Галицьку Русь. В результаті більша частина залишилася приєднаною до Польщі. У Галицькій Русі жили русини (предки нинішніх українців). Вони відрізнялися від поляків мовою і звичаями, мали свою культуру і сповідували православне християнство. Казимир Великий ніколи не нав'язував русинам католицизм. Він знав, що вони захищатимуть

православ'я, і хотів забезпечити державі внутрішню автономію. Так він започаткував польську віротерпимість – безпрецедентну в Європі того часу» [92, с. 55].

Подібний наратив супроводжував опис релігійної толерантності Польсько-Литовській державі наприкінці XV ст. З іншого боку, підручники демонструють «спільні страждання», які поєднували два народи. Їхні автори пишуть про експлуатацію польсько-українських відмінностей австрійською владою, що призвело до «загострення польсько-українського конфлікту». Під час «Весни народів», а також про укладення угоди між Юзефом Пілсудським та Симоном Петлюрою у квітні 1920 р. як приклад допомоги поляків УНР, яка програвала більшовикам, що символізувало нації, що втрачають землі «під тиском більшовиків». Автори також описують дії росіян щодо обох народів після 1939 року.

Ще один цікавий приклад толерантності наведений у польському посібнику – спроби пояснити післявоєнні зміни, що відбулися на території Польщі. Автори одного з підручників, розповідаючи про територіальні перетворення, що відбувалися в той час, включили короткий текст під назвою: «Шукаємо Львів»:

«Наталка хвора, тому не пішла до школи і залишилася із бабусею. [...] Вона шукає Львів на карті сучасної Польщі. Там народилася її бабуся. Однак вона не може знайти це місто. – Бабуся, бабуся, ти справді народився у Львові? – Так, онучко. – Не можу знайти в атласі його. А ви сказали, що це велике місто. – Ти не знайдеш Львова на цій карті – сказала бабуся. – Чому? – здивовано питає Наталка. – Тому що Львів не знаходиться в Польщі. Ось дивися, – вона показує на іншу карту, – тут Львів, в Україні. – Як так? Це означає, що ви не народилися в Польщі? – У Польщі, в Польщі – посміхається бабуся. – Але після Другої світової війни кордони змінилися. Львів увійшов до складу Радянського Союзу. Після його падіння виникла Українська держава, і зараз там розташоване місто, з якого я родом [76, с. 230].

Слід зазначити, що контекст даного наративу, можливо, відразу незрозумілий, але загалом також приводить до висновку, що Львів це місто, яке знаходиться в Україні лише через зміну кордону, а не з інших причин.

Наведені вище методи і способи вивчення історичного минулого українців і поляків дозволить сформувати толерантне ставлення між сусідніми країнами. Закладе фундамент добросусідських відносин і поваги до національної і культурної ідентичності представників обох народів.

2.3 Дискусійні методи вивчення контроверсійних питань українсько-польських відносин

Останніми роками все частіше почали з'являтися питання, пов'язані з минулим як у публічному дискурсі, так і в діяльності політичних інституцій. Окрім цього реформування політичної системи України, що супроводжується глибокими процесами демократизації, висуває нові вимоги до шкільної історичної освіти. Вона повинна не тільки допомогти учням засвоїти систему наукових знань, а й сформувати здатність в них творчо мислити, аргументовано захищати власну точку зору, критично ставитися до джерел інформації. Особливо, коли питання стосується добросусідських відносин із державами-партнерами.

Із уже окреслених питань у попередніх розділах очевидно, що Польща і Україна мають багато суперечливих і важких питань спільної історії. Працюють інститути в Україні і Польщі, які досліджують ці питання. Створені спеціальні комісії для редагування підручників з історії, щоб дійти спільного знаменника у важких питаннях.

Які є методи вирішення проблемних питань із українсько-польських відносин на уроках історії?

Одним із шляхів розв'язання цих завдань є організація спілкування

школярів за допомогою впровадження дискусійних методів.

Дискусія є важливим засобом пізнавальної діяльності учнів. Вона значною мірою сприяє розвитку мислення, дає можливість визначити власну позицію, формує навички відстоювати свою думку. Тому мета дослідження полягала у вивченні основних видів організації дискусії на уроках історії України та Всесвітньої під час вивчення контроверсійних питань польсько-українських відносин, а також виявленні особливостей її застосування як методу навчання.

У перекладі з латинської мови дискусія (*discussio*) означає розгляд, дослідження. Енциклопедичний словник дає визначення дискусії як публічного обговорення певного суперечливого питання або проблеми [26, с. 48].

У науковому обігу термін «дискусія» вживається у різних значеннях, а саме: як просте обговорення, учасники якого висловлюють думки, доповнюючи та уточнюючи певні судження чи факти, або як суперечку, зіткнення різних точок зору, позицій, підходів. У той же час дискусією дуже часто ототожнюють з полемікою, цілеспрямованим, емоційним, пристрасним відстоюванням уже наявної, сформованої та незмінної позиції. На думку М. Кларіна, відомого фахівця з педагогічної інноватики, головною рисою навчальної дискусії є цілеспрямований та впорядкований обмін ідеями, судженнями, думками в групі заради пошуку істини. Але, як вважає дослідник, цілеспрямованість – це не підпорядкування обговорення завданням учителя, а зрозуміла кожному учневі спрямованість на пошук нових знань – орієнтира (для майбутньої самостійної роботи) або знань – оцінки (фактів, подій, явищ). Цей показник яскраво виявляється при підбитті підсумків обговорення.

М. Кларін наголошує на тому, що справжня дискусія не повинна бути дидактичною ілюстрацією чи засобом формулювання заданої тези (хоча часто буває, що вона стає засобом переконання в тій чи іншій точці зору), а є вільним обміном думками, якими б непопулярними чи несподіваними

для інших вони не були.

Взаємодія в навчальній дискусії будується не на висловлюваннях її учасниками по черзі власних думок, а на їх змістовно спрямованій самоорганізації, зокрема зверненні учнів один до одного та вчителя з метою поглибленого та різнобічного обговорення ідей, точок зору, проблем.

Суттєвою ознакою навчальної дискусії є діалогічна позиція педагога, що реалізується в спеціальних організаційних зусиллях та атмосфері спілкування, яка підтримується всіма учасниками дискусії [26, с. 65]. Поштовхом до обговорення є створення за допомогою дискусійних питань проблемної ситуації.

Відомий американський педагог і дослідник в галузі культури Ж.Барзун так сформулював вимоги до її організації: «Проведення дискусії на історичному матеріалі потрібно починати з формулювання конкретного історичного запитання. Не слід запитувати, хто був правий, а хто ні. У центрі уваги має бути імовірний перебіг подій. Що було б можливим за тих чи інших обставин? Що міг зробити або не зробити той чи інший історичний діяч для досягнення своєї мети? Чи дійсно мета відображала інтереси тієї соціальної групи, представником якої він є? Чи були можливі альтернативні дії? Та ін.» [67, с. 38]. Питання, яке пропонується учням, не повинно бути категоричним і надавати можливість для виявлення різних точок зору, де одна не виключає іншу. Воно має включати протиріччя та труднощі пов'язані з виучуваною проблемою, а також актуалізувати раніше засвоєні знання та створювати умови для прояву творчих здібностей учнів.

У сучасній як зарубіжній, так і вітчизняній педагогічній науці не існує єдиної точки зору щодо сутності дискусії як дидактичної категорії. Ряд авторів (М.Кларін, С.Мельникова, Л.Яворовська) вважають її формою організації навчання, наголошуючи на особливостях дискусії, пов'язаних з додатковими вимогами до організації уроку взагалі (утворення учнівських

груп, розміщення учнів у класі). Інші дослідники (Ю.Бабанський, Б.Лихачов, І.Підласий, О.Савченко, С.Смирнов, В.Оконь) розглядають дискусію як метод навчання, але відносять його до різних груп методів. Так, польський учений В.Оконь, класифікуючи методи за їх дидактичною метою, включає дискусію до групи методів засвоєння знань. Відомий автор С.Смирнов розглядає дискусію серед методів розвитку психічних функцій, творчих здібностей і особистісних якостей учнів. О.Савченко наголошує на тому, що дискусія передбачає організацію спілкувально-мовленевої діяльності, тому відносить її до словесних методів навчання [26, с. 130].

За класифікацією Ю.Бабанського, дискусія належить до методів стимулювання мотивації навчально-пізнавальної діяльності. У той же час Б.Лихачов, використовуючи класифікацію методів поетапного навчання, вважає, що дискусія належить до групи методів, яка забезпечує початковий етап процесу навчання і є складовою підгрупи власного відтворення [26, 142].

Кожний з цих підходів має сенс, оскільки розглядає різні аспекти застосування дискусії як методу навчання. У сучасній науці є спроби розглядати дискусію не як окремий метод, а як групу методів, побудованих на організації обміну думками між учасниками навчального процесу. Так, В. Ягупов відносить дискусію до словесних методів навчання, але зазначає, що деякі її види стали самостійними методами – це «круглий стіл», «мозкова атака» [22, с. 152].

Відома українська дослідниця, яка займається проблемами викладання історії, О. Пометун розглядає дискусію в контексті інтерактивних технологій навчання, виокремлюючи групу технологій опрацювання дискусійних питань, до яких належать метод «прес», метод «займи позицію», метод неперервної школи думок, дискусія в стилі телевізійного ток-шоу, оцінювальна дискусія та дебати [22, с. 79].

Прибалтійські вчені, зокрема В. Рудиня, вживає термін «дискусійні методи» і вважає, що до них належать дискусія-симпозіум, панельна

дискусія, дебати, бхбхб, концентричні кола та підраховуюча дискусія як альтернатива опитуванню. Цю ж думку поділяє український методист К. Баханов, вважаючи найбільш уживаними серед дискусійних методів «круглий стіл», засідання експертної групи, форум, симпозіум, судове засідання, концентричні кола, бхбхб. Дослідниця проблем викладання історії в школі М. Короткова серед дискусій на історичні теми виокремлює такі види: дискусія з елементами ігрового моделювання, регламентована дискусія, проектна дискусія, дебати, круглий стіл, засідання експертної групи, дискусія–симпозіум [1, с. 144-156].

Отже, аналіз праць вищезазначених авторів свідчить, що серед науковців не існує єдиної точки зору з приводу того, які саме методи належать до дискусійних. Уточнення поняття ускладнюється ще й тим, що різні дослідники дають різні назви одному й тому ж методу. Так, метод обговорення дискусійного питання, при якому учні розподіляються на два кола і розміщуються один навпроти другого називають: «вертушкою» (М.Єрохіна, М.Короткова) «концентричними колами» (В.Рудиня, К.Баханов), «каруселлю» (О.Пометун, Л.Пироженко). Метод, який ґрунтується на обговоренні проблеми в невеликій групі з подальшим викладом позицій у вигляді коротких виступів, називають панельною дискусією (В.Рудиня) або засіданням експертної групи (М.Короткова). Крім того, деякі дослідники пропонують такі варіанти обговорення дискусійних питань, як: судове засідання (К.Баханов), дискусія у стилі телевізійного ток-шоу (О.Пометун), дискусія з елементами ігрового моделювання (М.Короткова). Усі ці методи мають спільні риси: в їх основі лежить елемент гри та драматизації, а також погляд на проблему з позиції «учасників подій». Тому, на наш погляд, для цих методів доцільно використовувати назву – дискусія з елементами ігрового моделювання.

Найпоширенішими видами дискусійних методів є такі:

1) Дебати – це обговорення, побудоване на основі заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних за

позицією груп. Завдання учасників – висунути свої аргументи «за» і «проти» і в такий спосіб переконати решту учасників, не демонструючи свого вміння нападати на опонента – це обговорення, побудоване на основі заздалегідь підготовлених і зафіксованих виступів представників двох протилежних за позицією груп. Завдання учасників – висунути свої аргументи «за» і «проти» і в такий спосіб переконати решту учасників, не демонструючи свого вміння нападати на опонента [4, 131].

2) Круглий стіл – вид дискусії, під час якої відбувається бесіда невеликої групи (не більше 5 учнів), які на рівних обговорюють визначене питання, спілкуються як один з одним, так і з рештою учнів класу, що складають аудиторію круглого столу. Також вид дискусії, під час якої відбувається бесіда невеликої групи (не більше 5 учнів), які на рівних обговорюють визначене питання, спілкуються як один з одним, так і з рештою учнів класу, що складають аудиторію круглого столу [4, 131].

3) Дискусія-симпозіум – це вид дискусії, який об'єднує лекцію і групову роботу. Обговорення думок проходить у формі виступів членів групи із заздалегідь підготовленими повідомленнями, які відбивають їхні точки зору, після чого виступаючі відповідають на запитання класу. Така дискусія дозволяє не проводити тривалі лекції і особливо корисна тоді, коли йде обмін думками чи презентація результатів роботи. Тобто, це вид дискусії, який об'єднує лекцію і групову роботу. Обговорення думок проходить у формі виступів членів групи із заздалегідь підготовленими повідомленнями, які відбивають їхні точки зору, після чого виступаючі відповідають на запитання класу. Така дискусія дозволяє не проводити тривалі лекції і особливо корисна тоді, коли йде обмін думками чи презентація результатів роботи.

4) Панельна дискусія (засідання експертної групи) – обговорення дискусійного питання в групі з 4-6 учнів із заздалегідь призначеним головою. Відбувається в два етапи: 1) обговорення означеної проблеми всіма учасниками групи; 2) виклад позиції групи у вигляді невеликих (2-3

хв.) виступів кожного її члена перед усім класом. Обговорення цієї позиції з класом не передбачається (засідання експертної групи) – обговорення дискусійного питання в групі з 4-6 учнів із заздалегідь призначеним головою. Відбувається в два етапи: 1) обговорення означеної проблеми всіма учасниками групи; 2) виклад позиції групи у вигляді невеликих (2-3 хв.) виступів кожного її члена перед усім класом. Обговорення цієї позиції з класом не передбачається [67, с. 34].

5) Концентричні кола – дискусія невеликої групи учнів, котру залучають до спілкування інші учасники. Група обговорює дану тему, інші слухають, потім здійснюється обмін позиціями. Концентричні кола рекомендується використовувати в роботі з великими групами (15-30 уч.). Така дискусія проводиться два рази по п'ятнадцять хвилин. Дискусія невеликої групи учнів, котру залучають до спілкування інші учасники. Група обговорює дану тему, інші слухають, потім здійснюється обмін позиціями. Концентричні кола рекомендується використовувати в роботі з великими групами (15-30 уч.). Така дискусія проводиться два рази по п'ятнадцять хвилин [44, с. 29].

б) Дискусія з елементами ігрового моделювання (урок – судове засідання, дискусія у стилі телевізійного ток-шоу) – різновид дискусії, суть якої полягає у тому, щоб розглянути проблему не тільки з власної позиції, а й з позиції «учасників подій». Елемент гри дає можливість моделювати взаємодію людей у процесі досягнення різних цілей – навчальних, виховних, політичних, оскільки групові справи у виробленні рішень в штучно створених умовах імітують реальну ситуацію. Групи у такій дискусії, як правило, доволі великі, тому доцільно давати завдання учням по рядах. Урок – судове засідання, дискусія у стилі телевізійного ток-шоу – різновид дискусії, суть якої полягає у тому, щоб розглянути проблему не тільки з власної позиції, а й з позиції «учасників подій». Елемент гри дає можливість моделювати взаємодію людей у процесі досягнення різних цілей – навчальних, виховних, політичних, оскільки групові справи у

виробленні рішень в штучно створених умовах імітують реальну ситуацію. Групи у такій дискусії, як правило, доволі великі, тому доцільно давати завдання учням по рядах [43, с. 55].

Наведені види дискусії близькі за змістом, але мають свої особливості.

Обговорення учнями суперечливих питань складається з двох етапів: підготовчого і безпосередньо дискусії. Під час першого етапу призначається голова (засідання експертної групи, дебати), готуються виступи (дискусія-симпозіум) та розподіляються ролі (дискусія з елементами ігрового моделювання). Другий етап тісно пов'язаний з груповою роботою. Всі наведені види дискусії передбачають поділ класу на робочу групу, члени якої дискутують, і аудиторію, де в одних випадках учні виступають у ролі спостерігача (засідання експертної групи), а в інших беруть активну участь у дискусії (дебати, бхбхб, дискусія з елементами ігрового моделювання).

Отже, можна зробити висновок, що основними ознаками дискусійних методів є:

- 1) наявність проблемної ситуації, створеної за допомогою дискусійного питання;
- 2) змістовна спрямованість самореалізації учнів, спілкування заради поглибленого вивчення проблеми під час пошуку різних засобів для вираження власних думок;
- 3) комунікативна основа, здобуття учнями знань під час спілкування один з одним та вчителем, заради роботи в певній групі для виконання спільного завдання, під час вироблення загального групового підходу та дотримання правил спільної пошукової діяльності;
- 4) логічна побудова методу: теза > аргумент > спростування або доведення тези;
- 5) організаційна завершеність: створення проблемної ситуації > її обговорення > прийняття узгодженого рішення > підбиття підсумків.

Варто відзначити, що підручники з історії України, які сьогодні

рекомендовані МОН замовчують складні питання українсько-польських відносин. Зокрема це стосується Волинської трагедії (поляки її називають Волинська різня). Тоді як діяльності ОУН-УПА присвячено багато уваги.

Питання характеристики постатей українського національного руху, зокрема С. Бандери в контексті польсько-українських відносин теж є складним. Адже, як було сказано у попередніх розділах, поляки вважають С. Бандеру ворогом, тоді як українці національним героєм. Тому, щоб прийти до спільного знаменника у питанні оцінки даної особи, не порушуючи толерантного ставлення до сусіднього народу, потрібно використовувати саме дискусійні методи навчання.

Після початку повномасштабного періоду російсько-української війни (2014-2023 рр.) у Польщі опинилося мільйони українців. Тисячі українських дітей пішли у польські школи, що поставило нові виклики в польсько-українських відносинах. Полякам потрібно було обходити гострі кути болючих питань спільної історії. Саме дискусійні методи навчання дозволили розв'язати основні протиріччя між польськими та українськими учнями.

Болючі сторінки історії, звичайно, були усі сусідні держави мають суперечки. Український національно-визвольний рух був відповіддю на політику колонізації. Без нього не відомо якими були б сьогоднішні кордони нашої держав і чи мали б ми взагалі свою державу і чи були б українцями. Викликають питання тільки методи боротьби.

Тому, вважаємо, що між Україною і Польщею відбувається демократичний процес побудови зовнішньополітичних відносин. Спільне минуле детально вивчається, робляться відповідні висновки. Формується толерантне ставлення і коректні сусідські відносини. Але виклики і гострі кути ще повністю не зникли. Нещодавно представники польської влади наголосили на необхідності для України вибачитися за події Волинської трагедії у 1943 р. На це деякі українські історики відповідають, що не має можливості для вибачень Української держави, тому що у період 1943-

1945 рр. не існувало окремої України і окремої загальнодержавної політики. Тому, дискусія триває.

Для вчителя історії важливо її перенести у класи і сформувати в учнів толерантне ставлення до болючих питань минулого. Без цього важко досягнути миру у нашому спільному домі під назвою Європа.

ВИСНОВКИ

У сучасних польських підручниках Україна ХХ століття майже не представлена як самостійний суб'єкт історії, а включена в контекст польських подій – щоправда, окрім поодиноких сюжетів, які стосуються періоду революції 1917–1921 років, а також періоду незалежної України після 1991 року.

Загалом у проаналізованих сюжетах історії України ХХ століття, присутніх у польських підручниках, переважає дискурс конфлікту. Зокрема, у розділах підручників, які стосуються тематики міжвоєнного періоду, фіксується термін «український націоналізм» для позначення настроїв політичних організацій антипольського спрямування.

Попри наявні контroversійні позиції у трактуванні українською і польською сторонами конкретних історичних подій (наприклад, на Волині у 1943 році) на сторінках підручників вдалося все ж уникнути конфронтації. Значною мірою це заслуга діяльності польсько-української комісії з підручників (особливо у контексті історії ХХ століття) щодо репрезентації спільного минулого, що є позитивним прикладом для інших досліджуваних країн.

Адже історія конфліктів, на переконання авторів підручників, залишилася в минулому, а її розуміння й примирення історичної пам'яті українського і польського народів є основою добросусідства Польщі й України сьогодні.

Усунення останнього із зазначених вище дефектів видається особливо складним все завдяки великому матеріалу, який вже сьогодні адресовано студентам. Початок війни проти України з боку Росії 24 лютого 2022 року та поява внаслідок цього біженців у польських школах обумовлює необхідність сприйняття навчального контенту не лише представниками української національної меншини, а й людьми, які щойно прибули. Ці потреби не задовольняться додатковими матеріалами, підготовленими

Інститутом національної пам'яті. Тим паче, що польська шкільна історична освіта пропонується як ніколи в реаліях Третьої Речі Посполитої постає перед вибором між консервативною (традиціоналістичною) течією, яка ґрунтується на простому одноманітному національному наративі про минуле, прищеплюючи ідею громадянськості та патріотичних настроїв, і прогресивна тенденція до того, що програма викладання-навчання повинна враховувати глобальну точку зору («історія в сучасному світі»), пропонуючи простір для плюралістичного та мультикультурного підходу до минулого разів. Що принесе майбутнє, сьогодні важко сказати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні питання компетентісно орієнтованої методики навчання історії та громадянської освіти в ліцеї: методичний посібник [Електронне видання] / Кришмарел В. Ю., Малієнко Ю. Б., Мацейків Т. І., Ремех Т. О. – Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. 334 с.
2. Бібліографія історії українсько-польських відносин: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Канадський інститут українських студій. Упоряд. О. Піх, О. Руда; вступ. стаття О. Піха. – Львів, 2009. 314 с.
3. Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2017. 296 с.
4. Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1994–1996 рр.): Навч. посібн. / Л. Д. Васильєва-Чекаленко – К.: Освіта, 1998. 176 с.
5. Викладання предметів освітньої галузі «громадянська та історична освіта» у 5-6 класах Нової української школи (методичні рекомендації) / Фарбак Т. М. - ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, 2023. 31 с.
6. Власов В., Кульчицький С. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. – Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
7. Всесвітня історія: (рівень стандарту) підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти / Т.В. Ладиченко. – Київ: Генеза 2018. 160 с.
8. Вступ до історії України: підручник для 5 класу. Власов В., Данилевська О. Видавництво: Генеза, 2010. 207 с.
9. Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ: Освіта, 2015. 224 с.

10. Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ; Освіта, 2016, 344 с.
11. Даниленко В., Смольницька М. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ: Генеза, 2019, 227 с.
12. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках / В. Дем'янець // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 30–37.
13. Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі : методичний посібник / П. В. Мороз, І. В. Мороз. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 96 с.
14. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 рр.) / Відп. ред. С. В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. 616 с.
15. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історія ретроспектива та сучасний стан: Монографія / О. Івченко – К.: РІЦУАННП, 1997. 688 с.
16. Історія – ментальність – ідентичність. Вип. 4: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / [за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги]. – Львів, 2011. 536 с.
17. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11-го класу закладів загальної середньої освіти/В.С. Власов, С.В. Кульчицький – Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
18. Історія України : підручник для 10-го класу закладів загальної середньої освіти/В.С. Власов, С.В. Кульчицький – Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.
19. Історія України в джерелах: практикум / П.В.Мороз, І.В.Мороз, В.С.Власов - Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 564 с.
20. Карасьов В. Ю., Звонков Е. Ю. Східна політика Польщі та польсько-українське стратегічне партнерство / В. Ю. Карасьов , Е. Ю.

Звонков // Стратегічна панорама. – 1999. – № 1–2. – С. 59–64.

21. Колекція пам'яток до пам'ятних дат Української революції 1917–1921 років. Збірка методичних рекомендацій / розроб. і упоряд. : Г. Байкеніч, О. Охрімчук. – К., 2020. – 199 с.

22. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

23. Конференція на тему «Сучасні проблеми та перспективи розвитку українсько-польських відносин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blogs.zaxid.net/home/showSingleNews.do?announce&objectId=1228746>

24. Лотоцький С., Трохимчук С. Україна в світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук // Зб. наук. пр. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 192 с.

25. Мацюк В. Написання підручників з історії в контексті «Стратегічного партнерства України і Польщі» // Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich. Materiały z konferencji naukowej na temat podręczników szkolnych i akademickich w Polsce i na Ukrainie, odbytej 18–19 września 2000 r. Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie S. 25. Rzeszów, 2001.

26. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник [Електронне видання] / Пометун О., Гупан Н. - Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 250 с.

27. Міжнародна зустріч польських та українських науковців: «Українсько-польські відносини сьогодні: стан та перспективи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pu.if.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1128:2012-09-24-13-38-59&catid=34:2010-04-22-13-43-51

28. Міжнародна конференція «20 років українсько-польських

відносин: випробування часом та спільна перспектива на майбутнє» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dipacadem.kiev.ua/news/mizhnarodnakonferenciya-20-rokiv-ukrajinsko-polskux-vidnosyn-vyprobuvannya-chasom-ta-spilna-perspektyva-na-majbutne>.

29. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 – 2000 pp.): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. 624 с.

30. Міжнаціональні відносини в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. Західні землі: монографія / від. ред. Іван Патер, упоряд. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 698 с.

31. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 10-го кл. Київ: Генеза, 2018. 288 с.

32. Мудрий М., Аркуша О. Історія: Україна і світ. Підручник для 11-го кл. Київ: Генеза, 2019. 304 с.

33. На Прикарпатті відбулася V українсько-польська конференція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1043.com.ua/novyny/multimedia/videonovyny402/naprikarpatti-vidbulasya-v-ukrayinsko-polska-konferentsiya.html#.UIvu6m8 хоХЕ>

34. Перемишль і Перемиська земля протягом віків : Збірник наук. праць і матеріалів Міжнар. Наук. конф., організованої Наук. товариством ім. Т. Шевченка в Польщі / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі / Під ред. С. Заброварного. – Перемишль; Львів, 1996. 367 с.

35. Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Вип. 2. Видатні діячі Перемищини / Під ред. С. Заброварного; Наукове Товариство імені Т. Шевченка в Польщі, Видавнича Рада в Перемишлі. – Перемишль; Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 350 с.

36. Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Вип. 3. Інституції / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Під ред. С. Заброварного. – Львів: Ін-т

українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 524 с.

37. Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / від. ред. Іван Патер, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 392 с

38. Пометун О. І. Практичні заняття з історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 160 с.

39. Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ: Оріон, 2018. 256 с.

40. Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ: Сиція, 2012. 343 с.;

41. Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ: Оріон, 2017. 288 с.

42. Пометун О., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (вступ до історії). Підручник для 5-го кл Київ: Оствіта, 2013. 196 с.

43. Проектне навчання в історичній освіті : методичні рекомендації / В. Долід, П. Долганов. Рівне: РОІППО, 2023. 83 с.

44. Розвиток творчого потенціалу педагога шляхом упровадження інноваційних освітніх технологій на уроках історії та суспільствознавчих дисциплін (з досвіду роботи вчителів історії, правознавства та громадянської освіти Кіровоградщини): методичний посібник для вчителів історії, правознавства та громадянської освіти / уклад.: Н. Черткова, І. Відіборенко. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2021. 100 с.

45. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. 418 с.

46. Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ: Грамота, 2007. 272 с.

47. Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.

48. Струкевич О.К., Дровозюк С.І. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Грамота, 2019. 240 с.

49. Струтинський В. Україна і Польща на шляхах парламентаризму / В. Струтинський // Віче. – 1998. – № 9. – С. 115–128.

50. Україна – Польща: шлях до європейської співдружності: Програма III Міжнародної конференції молодих вчених (16–17 травня 2002 р.) – Тернопіль: Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2002. 15 с.

51. Україна в Європі: пошуки спільного майбуття / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. 544 с.

52. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Україна і Європа (1990–2000 рр.): Анотована історична хроніка. – К.: Генеза, 2001.– Ч. I. 309 с.

53. Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє // Зб. наук. пр. – Ч. II.– К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. 238 с.

54. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття // Зб. наук. пр. – К., 1999. 159 с.

55. Роль Паризької «культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща стратегічне партнерство // Зб. наук. пр. міжнародного круглого столу (25–26 травня 2000 р.). – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. 111 с.

56. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Вип. 16. 324 с.

57. Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура [Текст] Stosunki ukraińsko-polski w XX wieku:

panstwowosc. spoleczenstwo. kultura : Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 квітня 1999 р. / Авт. М.М. Алексієвець., М.Г. Братасюк., С.І. Васюта та ін. – Тернопіль : Лілея, 1999. 250 с.

58. Українсько-польські відносини сьогодні: потреба «перезавантаження чи продовження?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2169860.html>

59. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура: Програма міжнародної наукової конференції (15–16 квітня 1999 р.). – Тернопіль: Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 1999. 21 с.

60. Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2017. 732 с.

61. Уроки історії культурологічного спрямування : історія України, всесвітня історія. 8 клас : методичний посібник. Харків : Друкарня Мадрид. 2018. 152 с.

62. Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. 304 с.

63. Хлібовська Г.М., Наумчук О.В., Крижановська М.Є, Гирич І.Б., Бурнейко І.О. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.

64. Чекаленко Л. Країни Центрально-Східної Європи у зовнішній політиці Української держави / Л.Чекаленко // Нова політика. – 1998. – № 5.– С. 2–8.

65. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989) : [монографія] / Христина Чушак; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів: ПАІС, 2011. 302 с.

66. Швидько Г., Чорнобай П. Історія України. Підручник для 8-го кл.

Київ: Генеза, 2016. 352 с.

67. Шляхи підготовки учнів до участі в інтелектуальних змаганнях суспільствознавчого циклу (з досвіду роботи вчителів суспільствознавчих дисциплін) / укладачі: Наталія Черткова, Інна Відіборенко. Кропивницький: КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2022. 76 с.

68. Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії. Підручник для 5-го кл. Київ: Опіон, 2022. 205 с.

69. 30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą. Doświadczenia a perspektywę. Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Stępnia i Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa 2021. 384 s.

70. Aleksander Kolańczuk, Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym Drugiej Rzeczypospolitej, Przemyśl 2019 (wyd. 2) 294 s.

71. Aleksander Kolańczuk, Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny, Przemyśl 2017 (wyd. 1). 294 s.

72. Asmut Brückmann, Krzysztof Gutowski, Friedrich Huneke, Aleksandra Kmak-Pamirska, Herbert Kohl, Birgit Scholz, Helge Schröder, Grażyna Szelągowska, Piotr Szlanta, Pascal Trees, Hartmann Wunderer, Jelko Petersr, Europa. Nasza historia. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 7, Warszawa, 2019. 345 s.

73. Asmut Brückmann, Krzysztof Gutowski, Friedrich Huneke, Aleksandra Kmak-Pamirska, Herbert Kohl, Birgit Scholz, Helge Schröder, Grażyna Szelągowska, Piotr Szlanta, Pascal Trees, Hartmann Wunderer, Jelko Petersr, Europa. Nasza historia. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 10, Warszawa, 2020. 298 s.

74. Asmut Brückmann, Krzysztof Gutowski, Friedrich Huneke, Aleksandra Kmak-Pamirska, Herbert Kohl, Jelko Petersr, Birgit Scholz, Helge Schröder, Grażyna Szelągowska, Piotr Szlanta, Europa. Nasza historia. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 8, Warszawa, 2020. 256 s.

75. Asmut Brückmann, Krzysztof Gutowski, Friedrich Huneke, Michał Kopczyński, Krzysztof Kowalewski, Birgit Scholz, Helge Schröder, Piotr Ugniewski, Franz-Josef Wallmeier, Jacek Wijaczka, Hartmann Wunderer, Europa. Nasza historia. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 9, Warszawa, 2022. 234 s.
76. Ewa Chorąży, Danuta Konieczka-Śliwińska, Stanisław Roszak. Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka, Warszawa 2008. 420 s.
77. Hubert Lewkowicz, Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym. Dziesięć lat działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990 – 2000, Przemyśl 2001. 180 s.
78. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów – cz. 1: Lata 1917 – 1939, t. 1, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, 336 s.
79. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów – cz. 2: Lata 1939-1945, t. 3, red. S. Stępień, Przemyśl 2022, 284 s.
80. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów – cz. 3: Lata 1945-1991, t. 2, red. S. Stępień, Przemyśl 2017, 354 s.
81. Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów – cz. 3: Lata 1945-1991, t.1, red. S. Stępień, Przemyśl 2016, 308 s.
82. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa – t. 1, red. S. Stępień, Przemyśl 1990, 286 s.
83. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa – t. 2, red. S. Stępień, Przemyśl 1994, 429 s.
84. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa – t. 3, red. S. Stępień, Przemyśl 1996, 337 s.
85. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa – t. 4, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, 472 s.
86. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa – t. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, 366 s.
87. Polska i Ukraina w nowej Europie: Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej. – Warszawa (16– 17 Listopada 1992 r.). – Warszawa :

PISM 1993. 132 s.

88. Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości». Praca zbiorowa po redakcją Jana Matkowskiego i Stanisława Stępnia, Fundacja Wolność i Demokracja, Warszawa, 2020. 290 s.

89. Wojciech Józef Burszta, Paweł Dobrosielski, Krzysztof Jaskułowski, Katarzyna Majbroda, Piotr Majewski, Michał Rauszer, Naród w szkole. Historia i nacjonalizm w polskiej edukacji szkolnej, Gdańsk, 2019. 356 s.

90. Wojna na Ukrainie, Kijów – Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy – refleksje – kalendarium». Praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Stępnia. Warszawa: Fundacja Wolność i Demokracja, 2022. 418 s.

91. Wołyń za «pierwszych Sowietów»: losy ludności polskiej i polskiego dziedzictwa kulturowego : zbiór dokumentów, Stanisław Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2019. 312 s.

92. Zofia Bentkowska-Sztonyk, Edyta Wach, Historia. Podręcznik dla klasy szóstej szkoły podstawowej, Gdańsk, 2019. 225 s.

93. Zofia Bentkowska-Sztonyk, Małgorzata Jastrzębska, Edyta Wach, Jarosław Żuławski, Historia — podręcznik dla klasy siódmej, Gdańsk, 2017. 288 s.